

BARBARA OCHENDOWSKA-GRZELAK*

 <https://orcid.org/0000-0003-4423-221X>

ZNACZENIE *POMMERSCHE KUNSTGESCHICHTE* (1840) FRANZA KUGLERA
W ODKRYWANIU SZTUKI POMORZA

Abstract

The Significance of Franz Kugler's *Pommersche Kunstgeschichte* (1840)
in Discovering the Art of Pomerania

Franz Theodor Kugler's (1808–1858) work on the general history of art is well known owing to English and German speaking scholars. Researchers from outside Pomerania are less familiar (or not at all) with the content and significance of the *Pommersche Kunstgeschichte* published in 1840. The purpose of this article is to discuss the value of this publication. It is one of the first studies of Pomeranian art history in Europe and in the world. Kugler described the most important monuments of the region, especially those located in towns and along transportation routes, which he visited in the summer of 1839. Although he noticed that art in Pomerania originated in pagan times, he mainly demonstrated examples of Christian art from the period of the twelfth century onwards. Pomeranian art was thus Christian and Germanic to him. His analysis concludes with examples from the eighteenth, and a few from the nineteenth century. He was the first researcher to pose the question of the existence of Pomeranian art as a specific art, distinctive from others. In order to address this question he tried to identify its characteristics, which the article tries to point out. Many of Kugler's theses were maintained and developed by Polish art historians after 1945, which proves the value of his intuition as a researcher. Kugler's monograph laid the foundation for further research into Pomeranian art. Paradoxically, however, its existence delayed work on the first comprehensive inventory of the region's historic sites because it was considered by some to be a quasi-inventory of historic monuments.

Keywords: Western Pomerania, nineteenth century, Franz Theodor Kugler, art history, inventory of monuments, architecture of Pomerania, art of Pomerania

* Instytut Historyczny, Uniwersytet Szczeciński

 barbara.ochendowska-grzelak@usz.edu.pl

Nadesłany 29.04.2021; Nadesłany po poprawkach 8.12.2021; Zaakceptowany 5.04.2022

Jedną z najwybitniejszych postaci rodzącej się w XIX w. niemieckiej historii sztuki był Franz Theodor Kugler (1808–1858) (il. 1). Obok Karla Schnaasego¹ (1798–1875) i Wilhelma Lübkego² (1826–1893) znany jest przede wszystkim jako autor jednego z pierwszych niemieckojęzycznych naukowych opracowań dziejów sztuki³. Życiu i działalności Kuglera poświęcono wiele artykułów, opracowań i wzmianek⁴. W 1985 r. w swojej dysertacji Leonore Koschnick przedstawiła jego działalność jako krytyka sztuki i urzędnika odpowiedzialnego za politykę kulturalną w pruskim Ministerstwie Wyznań Religijnych, Spraw Oświatowych i Medycznych (Ministerium der geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten, Kultusministerium)⁵. W 2008 r., w setną rocznicę urodzin Kuglera, odbyła się w Berlinie konferencja naukowa, której pokłosiem jest zbiór artykułów o różnych aspektach jego działalności i twórczości⁶. W opracowaniach tych niewiele uwagi poświęca się jednak ważnemu dziełu Kuglera, znanemu jako *Pommersche Kunstgeschichte*⁷. Może to dziwić, ponie-

¹ Karl SCHNAASE, *Geschichte der bildenden Künste*, Bd. 1–7, Düsseldorf 1843–1864.

² Wilhelm LÜBKE, *Denkmäler der Kunst zur Übersicht ihres Entwicklungs-Ganges von den ersten künstlerischen Versuchen bis zu den Standpunkten der Gegenwart*, Bd. 1–4, Stuttgart 1851–1856.

³ Franz Theodor KUGLER, *Handbuch der Geschichte der Malerei von Constantin dem Großen bis auf die neuere Zeit*, Bd. 1–2, Berlin 1837. Zob. także: Henrik KARGE, *Franz Kugler und Karl Schnaase – zwei Projekte zur Etablierung der „Allgemeinen Kunstgeschichte“*, [in:] *Franz Theodor Kugler. Deutscher Kunsthistoriker und Berliner Dichter*, hrsg. v. Michael ESPAGNE, Bénédicte SAVOY, Céline TRAUTMANN-WALLER, Berlin 2010, s. 83–104; idem, *Projecting the future in German art historiography of the nineteenth century: Franz Kugler, Karl Schnaase, and Gottfried Semper*, *Journal of Art Historiography*, no 9: Dec. 2013, s. 1–26, <https://arthistoriography.files.wordpress.com/2013/12/karge.pdf> [dostęp z 6 XII 2021 r.].

⁴ Są to m.in. Gottfried von BÜLOW, *Franz Theodor Kugler*, [in:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 17, Leipzig 1883, s. 307–315; Kurt Karl EBERLEIN, *Franz Kugler (1808–1858)*, [in:] *Pommersche Lebensbilder*, Bd. 1: *Pommern des 19. und 20. Jahrhunderts*, hrsg. v. Adolf HOFMEISTER, Erich RANDT, Martin WEHRMANN, Stettin 1934, s. 123–140; Wolfgang Freiherr von LÖHNEISEN, *Kugler, Franz*, [in:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 13, Berlin 1982, s. 245–247; Wilhelm WAETZOLD, *Deutsche Kunsthistoriker*, Bd. 2: *Von Passavant bis Justi*, Berlin 1986, s. 143–171; Peter BETTHAUSEN, *Kugler, Franz*, [in:] Peter BETTHAUSEN, Peter H. FEIST, Christiane FORK, *Metzler Kunsthistoriker Lexikon. 210 Porträts deutschsprachiger Autoren aus vier Jahrhunderten*, Stuttgart–Weimar 2007, s. 247–249; *Kugler, Franz*, [in:] *Deutsche Biographie*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz46862.html#ndbcontent> [dostęp 5 XI 2020 r.]; Falk WOLF, *Kunstgeschichte als Bild. Medien und wissenschaftstheoretische Positionen der Kunstgeschichte im 19. Jahrhundert* (rozprawa doktorska Uniwersytät Basel), Basel 2017, https://edoc.unibas.ch/56403/1/FalkWolf_KunstgeschichteAlsBild_2017.pdf [dostęp z 15 XI 2020 r.], s. 31–64; Malgorzata Elżbieta PŁOSZCZYŃSKA, *Franz Theodor Kugler (1808–1858). Historyk sztuki*, *Kronika Szczecina*, nr 26: 2007, s. 171–179.

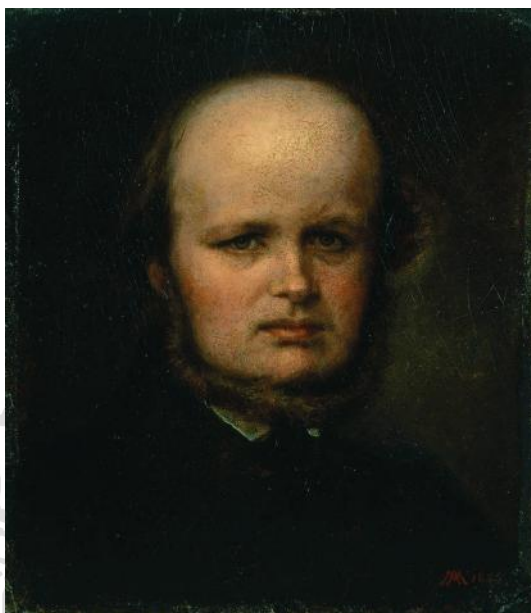
⁵ Leonore KOSCHNICK, *Franz Kugler (1808–1858) als Kunstkritiker und Kulturpolitiker* (rozprawa doktorska, Freie Universität Berlin), Berlin 1985.

⁶ *Franz Theodor Kugler. Deutscher Kunsthistoriker*, s. 83–104.

⁷ *Pommersche Kunstgeschichte* dotychczas wydano dwukrotnie, przy czym wydanie późniejsze zawiera również rysunki autora, zob. Franz Theodor KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*

waż jest to nie tylko pierwsza naukowa monografia sztuki krainy historycznej, jaką jest Pomorze (niem. Pommern), lecz także całościowe opracowanie dotyczące sztuki jednego z regionów Europy w ogóle. Warto więc przypomnieć kulisy jej powstania i zastanowić się nad jej znaczeniem.

Franz Theodor Kugler urodził się 19 I 1808 r. w Szczecinie w rodzinie kupca, konsula duńskiego i rajcy miejskiego Johanna Geорга Emanuela Kuglera (1777–1843). Wykazywał on zainteresowania artystyczne, a do początku lat czterdziestych XIX w. jego dom był centrum życia artystycznego i intelektualnego miasta⁸. W szczecińskim gimnazjum mariackim (Königliches und Stadt-Gymnasium) nauczycielem historii Franza

Il. 1. Portret Franza Theodora Kuglera
Źródło: zbiory Stadtmuseum Berlin, sygn. GEM 86/1.

Theodora był Ludwig Giesebrecht (1792–1873). Z kolei rówieśnikiem i szkolnym kolegą młodego Kuglera był późniejszy historyk, twórca tzw. pruskiej szkoły historycznej Johann Gustav Bernhard Droysen (1808–1884). Franz Theodor był w tym czasie członkiem chóru prowadzonego przez szczecińskiego kompozytora Karla Loewego (1796–1869)⁹.

nach den erhaltenen Monumenten dargestellt, Baltische Studien, Jg. 8: 1840, H. 1, s. I–XXI, 1–266; idem, *Pommersche Kunstgeschichte*, [in:] idem, *Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte. Mit Illustrationen und andern artistischen Beilagen*, Stuttgart 1853, s. 652–835. W niniejszym artykule, jeśli nie zostało oznaczone, wszystkie odwołania bazują na wydaniu z 1840 r.

⁸ Salon Kuglera seniora funkcjonował zarówno w jego domu w centrum, przy ul. Szerokiej (Breite Straße), jak i w podmiejskiej posiadłości w obecnym Lasku Arkońskim (Landgut Eckerberg), zob. Otto ALTENBURG, *Aus Franz Kuglers Frühzeit*, Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde, Jg. 53: 1939, H. 5, s. 103; Carl WESTPHAL, *Ein Stettiner Familienalbum*, Baltische Studien, Neue Folge, Bd. 56: 1970, s. 80; Włodzimierz STĘPIŃSKI, *Szczecin w latach 1806–1870 na drodze do kapitalizmu*, [in:] *Dzieje Szczecina*, t. 3: *Dzieje Szczecina 1806–1945*, red. Gerard LABUDA, Bogdan WACHOWIAK, Bogdan FRANKIEWICZ, Szczecin 1994, s. 230, 260.

⁹ O. ALTENBURG, op.cit., s. 104; W. STĘPIŃSKI, op.cit., s. 260.

Kształcenie uniwersyteckie Kugler rozpoczął w 1826 r. w Berlinie, gdzie zaczął studiować germanistykę. Pobierał też lekcje rysunku u Johanna Gottfrieda Schadowa (1764–1850), jednego z bardziej znanych artystów klasycyzmu. W kolejnym roku kontynuował studia na uniwersytecie w Heidelbergu. W wolnym czasie zwiedzał okolice, a przed powrotem do Berlina, jesienią 1828 r., odbył czterotygodniową podróż w celu poznania niemieckiej architektury. Zaowocowało to podjęciem po powrocie do stolicy Prus rocznych studiów na Akademii Budowlanej (Bauakademie) i zdobyciem uprawnień mierzniczego. Podczas studiów Kugler uczęszczał na wykłady z literatury antycznej, średniowiecznej, historii powszechnej i historii Niemiec. Był też słuchaczem wykładów Georga Wilhelma Hegla (1770–1831) z logiki i metafizyki oraz estetyki i filozofii sztuki¹⁰. Doktoryzował się w 1831 r. na uniwersytecie berlińskim u Ernsta Heinricha Toelkena (1785–1869) na podstawie pracy o iluminacjach rękopisu średniowiecznego *De Werinhero, saeculi XII. monacho Tegernseensis, et de picturis minutis quibus carmen suum theotiscum de vita B.V. Mariae ornavit*¹¹. Dwa lata później, w 1833 r., habilitował się na tej samej uczelni. W tym samym roku rozpoczął na niej pracę jako docent nietatowy (*Privatdozent*). Po podróży studyjnej do Włoch w 1835 r. został zatrudniony w berlińskiej Akademii Sztuki (Akademie der Künste). W tym czasie zaczął publikować artykuły dotyczące zagadnień sztuki Berlina, Brandenburgii, Pomorza i południowej Europy. Później przeszedł do opracowania kompendiów sztuki całej Europy i świata. Dzięki temu, obok Carla Friedricha von Rumohra (1785–1843), Gustava Friedricha Waagena (1794–1868) i K. Schnaasego, zaliczany jest do „szkoły berlińskiej” tworzącej się w Niemczech w drugiej ćwierci XIX w. nowej nauki – historii sztuki¹². Redagował także pismo „Museum. Blätter für bildende Kunst”¹³. Jego najbardziej znanym uczniem był historyk kultury i sztuki Jacob Burckhardt (1818–1897)¹⁴.

¹⁰ Eric GABERSON, *Art history in the university: Toelken – Hotho – Kugler*, <https://arthistoriography.files.wordpress.com/2011/12/garberson-toelken-kugler1.pdf> [dostęp 25 III 2019 r.], por. L. KOSCHNICK, op.cit., s. 16.

¹¹ Ukazała się ona drukiem w zbiorze: F. Th. KUGLER, *Kleine Schriften*, s. 12–37.

¹² Gabriele BICKENDORF, *Die „Berliner Schule“: Carl Friedrich von Ruhmor (1785–1843), Gustav Friedrich Waagen (1794–1868), Karl Schnaase (1798–1875) und Franz Kugler (1808–1858), Klassiker der Kunstgeschichte*, Bd. 1: *Von Winckelmann bis Warburg*, hrsg. v. Ulrich PFISTER, München 2007, s. 46–61.

¹³ Tygodnik „Museum. Blätter für bildende Kunst” ukazywał się w latach 1833–1837 i powstał z inicjatywy Kuglera, który był też redaktorem i autorem wielu krótkich artykułów zamieszczonych w piśmie, dotyczących m.in. współczesnego malarstwa, sztuki antycznej, pisał też recenzje publikacji o sztuce.

¹⁴ Ryszard KASPEROWICZ, *Wstęp*, [in:] Jacob BURCKHARDT, *Wykłady o sztuce. Wybór*, tł. Ryszard KASPEROWICZ, Warszawa 2016, s. 10.

W Berlinie kontynuował przyjaźń z Droysenem, spotykał się z architektem Ferdinandem von Quastem (1807–1877), późniejszym konserwatorem zabytków Prus, bywał w salonie Felixa Mendelsohna (1809–1847), kontaktował się z Heinrichem Heinem (1797–1856), którego portret naszkicował.

W 1824 r. w Szczecinie powołano do życia Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza (*Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde*). Jego podstawowymi obszarami badań były starożytnictwo (archeologia) i historia¹⁵. Z jednej strony Towarzystwo podjęło m.in. działania mające na celu opracowanie mapy archeologicznej (*antiquarische Karte*) Pomorza¹⁶. Z drugiej strony skupiono się przede wszystkim na inwentaryzacji, zabezpieczeniu i opracowaniu źródeł historycznych¹⁷. Niezależnie od tego, jakby mimowolnie, zainteresowanie Towarzystwa zwróciło się też ku obiektom dawnej architektury. Już w drugim sprawozdaniu rocznym, w 1826 r., zarząd opublikował apel o dostarczanie informacji na temat grodzisk i ruin dawnych zamków¹⁸. Jednocześnie zainteresowanie członków budziła historia Kościoła w średniowieczu¹⁹. Powstał m.in. tekst Wilhelma Böhmera (1791–1842) ze Szczecina, poświęcony historii tamtejszego kościoła św. św. Piotra i Pawła, najstarszej świątyni w mieście²⁰. Już od początku lat trzydziestych XIX w. Towarzystwo nosiło się z zamiarem zainicjowania publikacji dokumentującej najważniejsze budowle Pomorza z okresu średniowiecza. Zainspirowane zostało zapewne krótkim tekstem Franza Kuglera poświęconym najstarszemu kościołom Szczecina²¹. Artykuł ten był polemiką z ustaleniami Ludwiga Giesebrechta i Wilhelma Böhmera²². Zarząd wyraził nadzieję, że stanie się on punktem wyjścia do badań nad innymi średniowiecznymi zabytkami budownictwa sakral-

¹⁵ Maciej SZUKAŁA, *Powstanie i działalność Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie w latach 1824–1918*, Szczecin 2000, s. 70.

¹⁶ *Erster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Vorgelegt am Stiftungstage des Vereins, den 15. Junius 1826. Bericht des Stettiner Ausschusses*, Neue Pommersche Provinzial-Blätter, Bd. 1, 1826, s. 5–6.

¹⁷ M. SZUKAŁA, op.cit., s. 73.

¹⁸ *Zweiter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Vorgelegt am 15. Junius 1827. Bericht des Stettiner Ausschusses*, Neue Pommersche Provinzial-Blätter, Bd. 2, 1827, s. 259–260.

¹⁹ *Ibid.*, s. 244.

²⁰ *Ueber das Alter der St. Petri-Kirche in Stettin*, Neue Pommersche Provinzial-Blätter, Bd. 1: 1826, s. 194–255.

²¹ Został on nadesłany Towarzystwu w okresie sprawozdawczym 1830/1831 i opublikowany w 1833 r., zob. *Sechster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde [vom 15. Juni 1830 bis dahin 1831]*, Baltische Studien, Jg. 2: 1833–1834, H. 1–2, s. 190.

²² Ludwig GIESEBRECHT, *Die älteste Kirche in Stettin*, Pommersche Provinzial-Blätter für Stadt und Land, Bd. 6: 1825, H. 3, s. 304–313; Wilhelm BÖHMER, *Ueber das Alter der St. Petri-Kirche in Stettin*, Neue Pommersche Provinzial-Blätter, Bd. 1: 1826, s. 194–255.

nego²³. Za wzór dla planowanej publikacji przyjęto wydawnictwo Friedricha Eduarda Meyerheima, Johanna Heinricha Stracka i Franza Kuglera *Architektonische Denkmäler der Altmark Brandenburg in malerischen Ansichten*²⁴.

W połowie lat trzydziestych XIX w. Towarzystwo, wskutek zewnętrznych przeszkód, zawiesiło realizację tego pomysłu²⁵. Powrócono do niego jednak jeszcze pod koniec tego dziesięciolecia. Na posiedzeniu 10 X 1838 r. zarząd postanowił pozyskać do rozpoznania podczas podróży przez region pomorskich zabytków prof. Franza Kuglera z Berlina²⁶, członka Towarzystwa²⁷, uchodzącego za znawcę sztuki średniowiecznej²⁸. Położenie nacisku na jego „średniowieczne kompetencje” pokazuje optykę zarządu Towarzystwa: zgodną z jednej strony z duchem epoki, w której żywa była fascynacja średniowieczem, z drugiej – będącą pochodną ugruntowanego wśród wykształconej części mieszkańców Pomorza przeświadczenia o dominacji w krajobrazie kulturowym prowincji średniowiecznych artefaktów. Zainteresowania badawcze Kuglera były najlepszą rekomendacją do powierzenia mu przeprowadzenia rekonesansu (il. 2).

Nie wiemy, jak wyglądały pertraktacje z Kuglerem, do których wyznaczono radcę rejencyjnego Triesta, jednego z dwóch, obok prof. Böhmera, bibliotekarzy Towarzystwa. Ponieważ pokrycie kosztów przekraczało możliwości Towarzystwa, zwróciło się więc ono o pomoc do swego prezesa, a zarazem nadprezydenta prowincji²⁹. Ten poprosił króla o sfinansowanie planowanego

²³ *Sechster Jahresbericht*, s. 190.

²⁴ *Zehnter und Eilfter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde über die beiden Jahre vom 15. Juni 1834 bis dahin 1836*, *Baltische Studien*, Jg. 4: 1837, H. 1–2, s. 179. Wydawnictwo tek z litografiami ukazywało się w latach 1833–1834 w Berlinie (Lithographisches Institut L. Sachse & Co.). Wydano cztery teki zawierające łącznie 24 litografie (na 20 kartach) wraz z opisami (4 karty). O jego znaczeniu zob. Anna AHRENS, *Der Pionier. Wie Louis Sachse in Berlin den Kunstmarkt erfand*, Köln–Weimar–Wien, 2017, s. 166–168. Tekst Kuglera, prawdopodobnie ze względu na niewielką objętość, określono jako nieważny, mało znaczący (*unbedeutend*).

²⁵ *Zehnter und Elfter Jahresbericht*, s. 180.

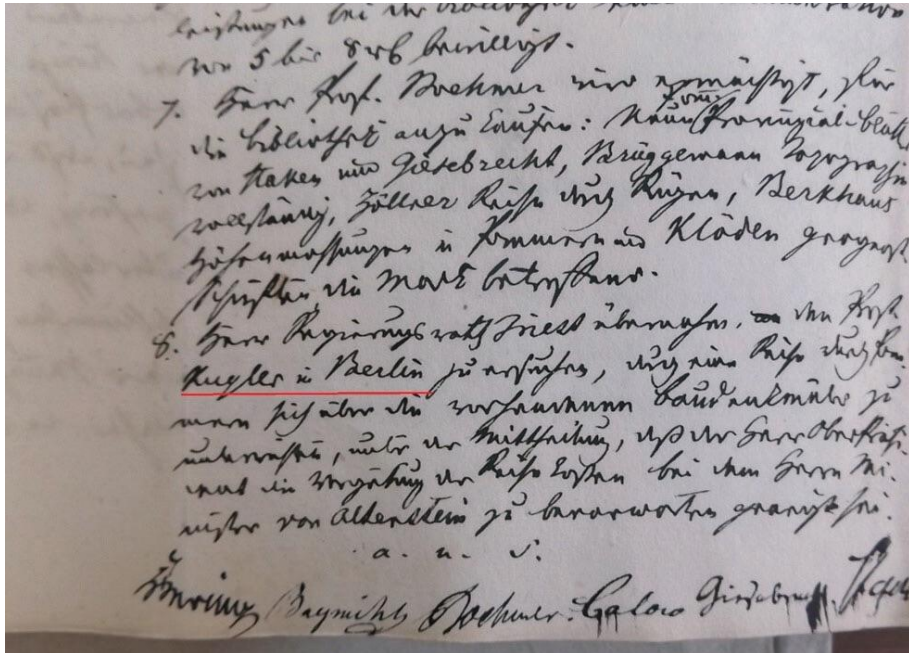
²⁶ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej cyt. APS), Pomorskie Towarzystwo Historyczno-Archeologiczne (dalej cyt. PTHA), sygn. 12, Protokół posiedzenia zarządu z 10 X 1838 r., punkt 8 jego końcowej części, brak paginacji.

²⁷ *Siebenter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde über das Jahr vom 15ten Juni 1831 bis dahin 1832*, *Baltische Studien*, Jg. 3: 1835–1836, H. 1–2, s. 116.

²⁸ „[...] Professor Kugler zu Berlin, welcher seit längerer Zeit vorzugsweise mit der Geschichte der Baukunst des Mittelalters beschäftigt und in diesem Fache gründlich unterrichtet [...]”, *Vierzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde vorgetragen am 22sten Juni 1839*, *Baltische Studien*, Jg. 7: 1840–1841, H. 1–2, s. 255–256.

²⁹ *Ibid.*, s. 256. Nadprezydentem był wówczas Wilhelm Friedrich Fürchtegott von Bonin (zm. 1852), zob. *Grundriß zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1915–1945*, Bd. 3: *Pommern bearbeitet von Dieter Stüttgen*, hrsg. v. Walther HUBATSCH, Marburg/Lahn 1975, s. 18.

rekonesansu³⁰. O jego pozytywnej decyzji członkowie Towarzystwa dowiedzieli się na dorocznym walnym zebraniu 22 VI 1839 r. w Szczecinie³¹. Dotacja wyniosła 200 talarów³². Na decyzję Kuglera o przyjęciu propozycji, oprócz innych powodów, zadecydowała okoliczność, że był Pomorzanie i czuł więź z rodzinnymi stronami³³.

Il. 2. Fragment protokołu posiedzenia zarządu

Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza z 12.02.1839 r. dotyczący nawiązania kontaktu z Kuglerem w sprawie przygotowania opracowania o sztuce Pomorza

Źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, sygn. 12.

³⁰ APS, PTHA, sygn. 12, Protokół posiedzenia zarządu z 10 X 1838 r., punkt 8 jego końcowej części, brak paginacji.

³¹ „[...] Mit besonderem Dank wurde einer huldvollen Geldbewilligung Sr. Majestät des Königs gedacht, durch welche es möglich werden wird, einen längst gehegten Plan, die merkwürdigen Baudenkmäler der Provinz aufzunehmen und zu beschreiben, zur Ausführung zu bringen”, zob. Relacja z zebrania, zob. Königl. privil. Stettiner Zeitung, H. 75, 26 VI 1839, brak paginacji.

³² Vierzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde vorgetragen am 22sten Juni 1839, Baltische Studien, Jg. 7: 1840–1841, H. 1–2, s. 256.

³³ „[...] als ein geborner Pommer voll Interesses für seine Heimath sich bereitwillig zur Lösung dieser Aufgabe erboten hatte”, ibid.; zob. także F. Th. KUGLER, Pommersche Kunstgeschichte, s. VI.

Podróż odbyła się w sierpniu 1839 r.³⁴ Kugler wiele sobie po niej obiecywał³⁵. Podzielił ją na dwie części. Pierwsza prowadziła przez obydwie części, starą i nową, tzw. Pomorza Przedniego (niem. Alt- und Neu-Vorpommern) (il. 3). Nie wiadomo, kiedy w nią wyruszył, ale ukończył ją przed 7 IX 1839 r., gdyż tego dnia był obecny na zebraniu zarządu Towarzystwa, gdzie zdał relację z podróży, która spotkała się z dużym zainteresowaniem słuchaczy³⁶. Trasa przebiegała przez dwie rejencje: szczecińską³⁷ i stralsundzką³⁸. Kugler odwiedził wszystkie trzy miasta powiatowe przedniopomorskiej części tej pierwszej: Anklam, Demmin i Ueckermünde, a także mniejsze miasteczka i nieliczne wsie. Na terenie rejencji stralsundzkiej przejechał przez wszystkie miasta powiatowe: Bergen, Franzburg, Greifswald i Grimmen. Łącznie w czasie podróży przez Pomorze Przednie był w 38 miejscowości, w tym w 22 miastach i 16 wsiach.

Druga część podróży prowadziła przez Pomorze Tyłne (Hinterpommern). Zarząd Towarzystwa przyznał na nią dotację w wysokości 30–50 talarów³⁹. Kugler odbył ją między 8 września a początkiem października 1839 r. Jej trasę wyznaczają opisane w *Pommersche Kunstgeschichte* miejscowości. Ten etap był o wiele dłuższy. Wiódł przez dwie rejencje: szczecińską i koszalińską⁴⁰. W przypadku pierwszej z nich Kugler odwiedził, z wyjątkiem Świnoujścia, pozostałe miasta powiatowe rejencji, w których nie był podczas podróży w sierpniu: Golczewo (niem. Gülzow), Kołbacz (niem. Kolbatz), Lubicz (niem. Lindow) i Pęczino (niem. Pansin). W drugiej rejencji zobaczył z wyjątkiem Świdwina (niem. Schivelbein) wszystkie miasta powiatowe i niektóre miasteczka. Słabo reprezentowane w *Pommersche Kunstgeschichte* są wsie rejencji koszalińskiej:

³⁴ *Vierzehnter Jahresbericht*, s. 256.

³⁵ *Ibid.*

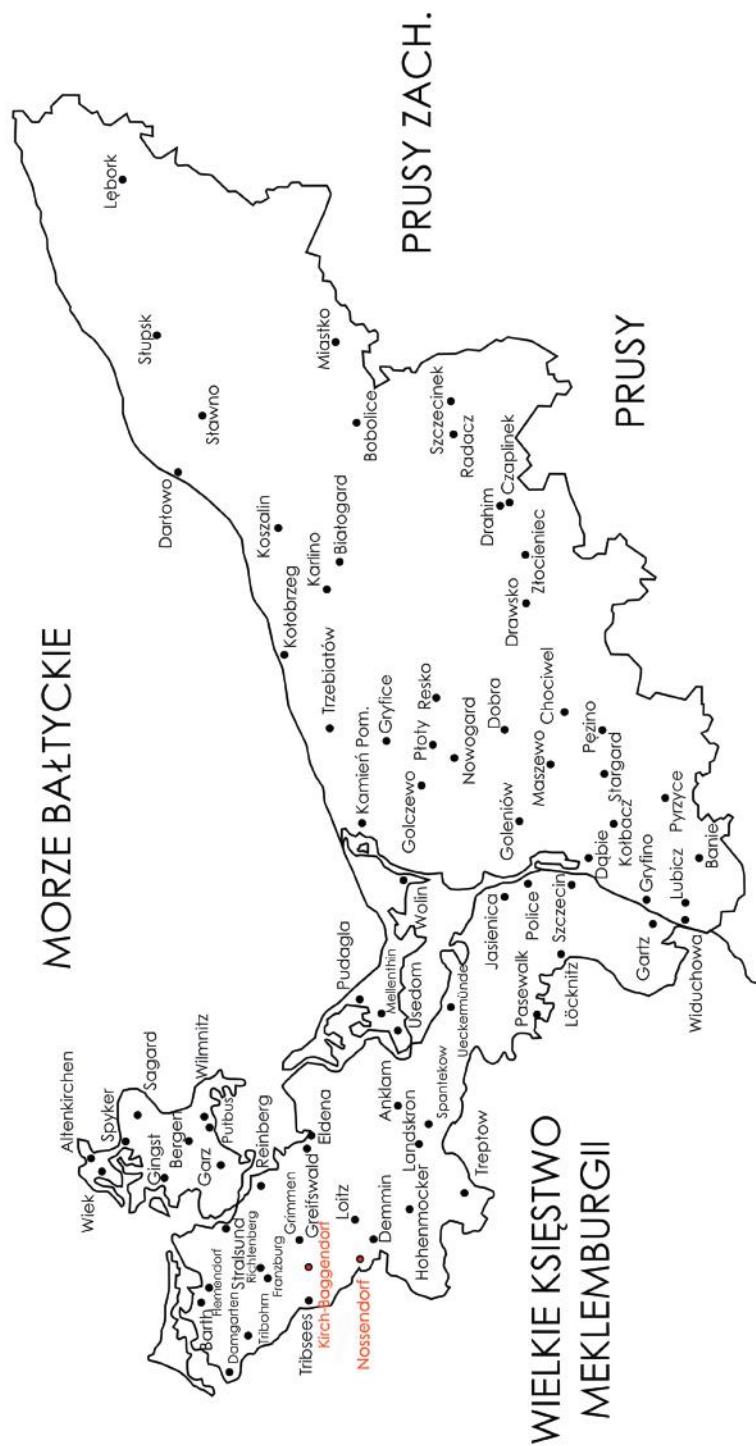
³⁶ APS, PTHA, sygn. 12, Protokół posiedzenia zarządu z 7 IX 1839 r., punkt 15, brak paginacji.

³⁷ W 1827 r. rejencja szczecińska składała się z 13 powiatów: Anklam, Kamień Pomorski (niem. Cammin), Demmin, Gryfice (niem. Greifenberg), Gryfino (niem. Greifenhagen), Nowogard (niem. Naugard), Pyrzyce (niem. Pyritz), Szczecin – powiat miejski i wiejski (niem. Randow), Resko (niem. Regenwalde), Stargard (niem. Saatzig), Ueckermünde i Uznam-Wolin (niem. Usedom-Wollin). Friedrich von RESTORFF, *Topographische Beschreibung der Provinz Pommern mit einer statistischen Uebersicht*, Berlin–Stettin 1827, s. 91–228.

³⁸ Rejencja stralsundzka została utworzona w 1818 r. i była najmniejszą z rejencji pomorskich, zob. Joachim WÄCHTER, *Die Bildung des Regierungsbezirks Stralsund 1815–1818*, Greifswald-Stralsunder Jahrbuch, Bd. 10: 1972–1973, s. 127–139. W 1827 r. składała się z czterech powiatów: Bergen (niem. Insel Rügen), Franzburg, Greifswald i Grimmen, zob. F. von RESTORFF, *op.cit.*, s. 325–364.

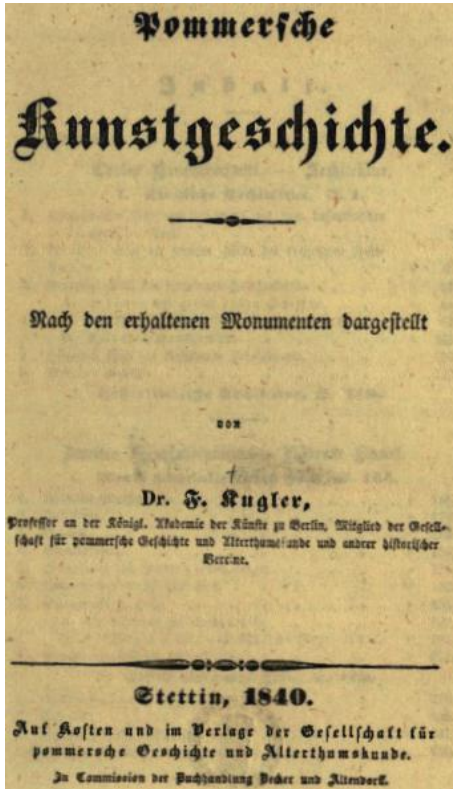
³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ W 1827 r. rejencja koszalińska składała się z dziewięciu powiatów: Białogard (niem. Belgard), Drawsko (niem. Dramburg), Koszalin (niem. Der Fürstentumsche Kreis), Lębork-Bytów (niem. Lauenburg-Bütow), Miastko (niem. Rummelsburg), Sławno (niem. Schlawe), Słupsk (niem. Stolp), Szczecinek (niem. Neustettin) i Świdwin (niem. Schivelbein), zob. F. von RESTORFF, *op.cit.*, s. 229–325.

Il. 3. Mapa ilustrująca miejscowości, które odwiedził Kugler podczas swych podróży w 1839 r. Na czerwono zaznaczono miejscowości uwzględnione dodatkowo w drugim wydaniu *Pommersche Kunstgeschichte* z 1853 r., opr. B. Ochendowska-Grzelak

wspomniano tylko dwie – zamek Drahim (niem. Draheim) i Radacz (niem. Raddatz)⁴¹. W przypadku obydwu podróży, przez Pomorze Przednie i Tylne Po-

Il. 4. Strona tytułowa pierwszego wydania *Pommersche Kunstgeschichte* (1840)
Źródło: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/kugler1840a>.

morze, Kugler rozpoczynał je i kończył w Szczecinie. Łącznie odwiedził, wliczając Szczecin, 78 miejscowości.

Relację z drugiej części podróży zdał na posiedzeniu zarządu 5 października⁴². W swym wystąpieniu proponował przekazywanie do Szczecina, do zbiorów Towarzystwa, ważniejszych dzieł sztuki, rozproszonych na terenie prowincji (m.in. z Kamienia Pomorskiego). Memoriał w tej sprawie miał przesłać zarządowi później⁴³.

Nad tekstem podsumowującym podróż, który nazwał podczas pisania *Pommersche Kunstgeschichte*⁴⁴, Kugler pracował do marca 1840 r. Na posiedzeniu 7 marca tego roku zarząd odnotował nadesłanie rękopisu tekstu i zadecydował o publikowaniu go w kolejnym zeszycie „Baltische Studien”⁴⁵. Obszerna informacja o podróży badawczej Kuglera i jej efektach ukazała się w 15 sprawozdaniu zarządu⁴⁶. Napisano w nim m.in., że rezultaty wyprawy przerosły ocze-

⁴¹ Warto zauważyć, że trasa podróży Kuglera przez Pomorze Tylne przypomina tę, którą w 1612 r. odbył przez tę część Pomorza kartograf Eilhardus Lubinus (1565–1621), zbierający pomiary do wydanej w 1618 r. wielkiej mapy Księstwa Pomorskiego, co ukazuje mapka dołączona do tekstu Meyera, zob. Carl Friedrich MEYER, *Die Lubinische Karte. Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Stettin 1883–1885*, Stettin 1885, s. 13–19.

⁴² APS, PTHA, sygn. 12, Protokół posiedzenia zarządu z 5 X 1839 r., brak paginacji.

⁴³ Ibid. Memoriał Kuglera w sprawie zabytkowych przedmiotów w Kamieniu Pomorskim zarząd omówił na posiedzeniu 2 XI 1839 r. Odpis miał być przesłany naczelnemu prezydentowi z prośbą zarządu o włączenie tego zbioru do muzeum antykwarycznego w Szczecinie, APS, PTHA, sygn. 12, Protokół posiedzenia zarządu z 2 XI 1839 r., punkt 4, brak paginacji.

⁴⁴ APS, PTHA, sygn. 12, protokół posiedzenia zarządu z 28 XII 1839 r., punkt 8, brak paginacji.

⁴⁵ APS, PTHA, sygn. 12, protokół posiedzenia zarządu z 7 III 1840 r., punkt 8, brak paginacji.

⁴⁶ *Funfzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde vorgetragen am 27sten Juni 1840*, *Baltische Studien*, Jg. 7: 1840–1841, H. 1–2, s. 146–152.

kiwania, co pozwoliło mu na stwierdzenie, „że również na Pomorzu w czasie średniowiecza uprawiano sztukę z wyjątkowym zamiłowaniem i z powodzeniem”⁴⁷.

Opracowanie *Pommersche Kunstgeschichte. Nach den erhaltenen Monumenten dargestellt* ukazało się jako zeszyt pierwszy tomu ósmego (1840) „Baltische Studien” (il. 4). Towarzystwo nosiło się z zamiarem uzupełnienia go teką z ilustracjami (*Bilderwerk*)⁴⁸. Także autor monografii podkreślał potrzebę dokumentacji ikonograficznej. Ponieważ wówczas najpowszechniejszą techniką był rysunek lub grafika, zaproponował ich wykorzystanie dla utrwalania dzieł⁴⁹. Inspiracją dla *Bilderwerku* były ilustracje publikacji Ludwiga Puttricha o Saksonii⁵⁰. Realizacja dodatku natrafiła jednak na przeszkody, przede wszystkim finansowe⁵¹. Teką nie powstała, jej namiastką są rysunki autora w drugim wydaniu *Pommersche Kunstgeschichte* w *Kleine Schriften* (il. 5)⁵². Do 78 miejscowości uwzględnionych w pierwszym wydaniu Kugler w drugim, z 1853 r., dodał jeszcze dwie: Nossendorf i Kirch-Baggendorf w powiecie Grimmen. Opisał w nich płyty nagrobne⁵³.

Pommersche Kunstgeschichte Kuglera poza wstępem (s. V–XXIV) składa się z dwóch rozdziałów (*Hauptabschnitte*), z których pierwszy poświęcony jest architekturze (s. 1–162), a drugi – sztukom plastycznym (s. 163–259), oraz indeksu (s. 260–266). Rozdział pierwszy podzielony jest na dwie części: 1 architektura sakralna (s. 3–139) i 2. architektura świecka (s. 140–162). W części pierwszej wydzielono pięć podrozdziałów: 1. styl bizantyński i przejście do stylu gotyckiego; 2. styl gotycki w drugiej połowie XIII w.; 3. styl gotycki w XIV w.; 4. styl gotycki w XV w.; 5. styl nowożytny (*moderner Baustyl*). Część druga – o architekturze świeckiej (*außerkirchliche Architektur*) – nie zawiera podrozdziałów.

⁴⁷ Ibid., s. 147. Wszystkie tłumaczenia w tekście, jeśli nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autorki artykułu.

⁴⁸ *Siebzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde, vorgetragen am 18. Juni 1842. Bericht des Stettiner Ausschusses*, *Baltische Studien*, Jg. 9: 1842–1843, H. 1–2, s. 272; *Neunzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde für das Jahr 1843/4. 1. Bericht des Stettiner Ausschusses*, *Baltische Studien*, Jg. 10: 1844, H. 1–2, s. 181–182.

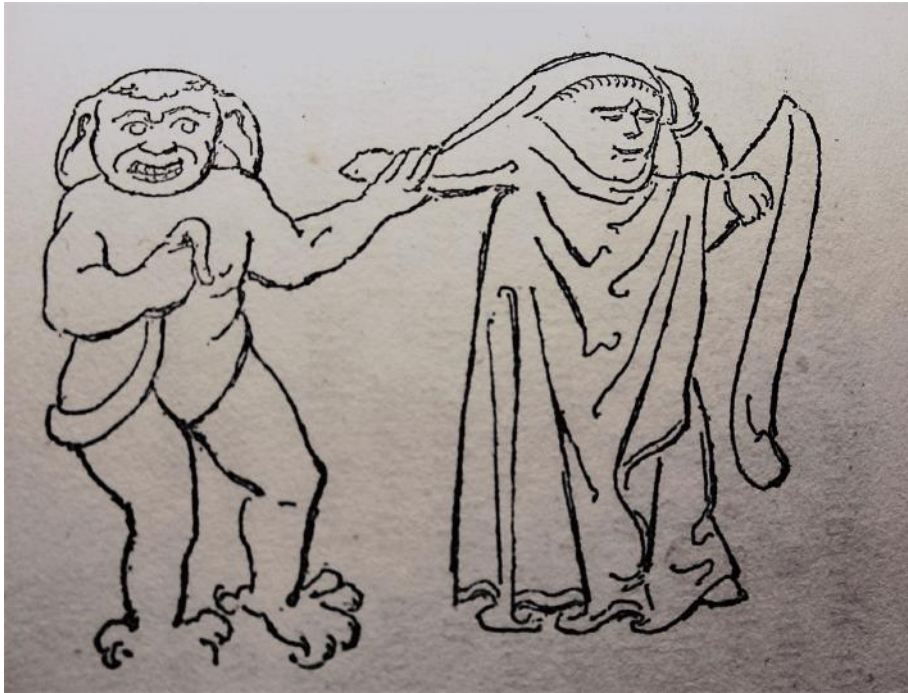
⁴⁹ Kugler proponował zarówno sporządzanie dokładnych rysunków pomiarowych, jak i nastrojowych malarskich przedstawień zabytków, zob. F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. XXI–XXII.

⁵⁰ *Zwanzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde*, *Baltische Studien*, Jg. 11: 1845, H. 1–2, s. 124; Ludwig PUTTRICH, *Denkmale der Baukunst des Mittelalters in Sachsen*, Bd. 1: *Abtheilung. Das Königreich Sachsen, das Großherzogthum und die Herzogthümer Ernestinischer Linie, nebst Anhalt, Schwarzburg, Reuss*, Leipzig 1836–1843.

⁵¹ *Neunzehnter Jahresbericht*, s. 181.

⁵² F. Th. KUGLER, *Kleine Schriften*, s. 652–835.

⁵³ Idem, *Pommersche Kunstgeschichte*, [in:] idem, *Kleine Schriften*, s. 833–835.

Il. 5. Kapitel z opactwa cysterskiego w Kolbaczu.

Ilustracja z drugiego wydania *Pommersche Kunstgeschichte* (1853)

Źródło: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/kugler1840a>.

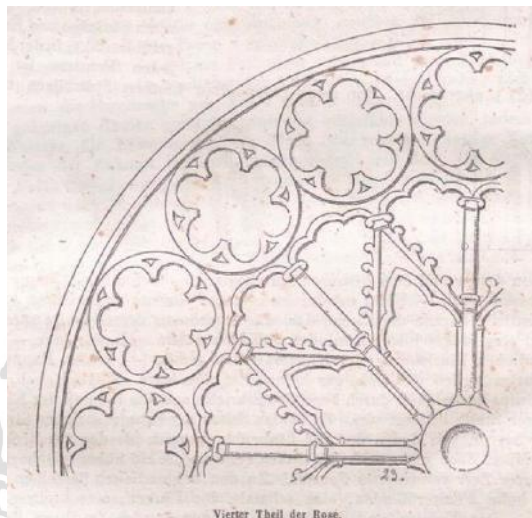
Na dwie części podzielony został również drugi rozdział główny o sztukach plastycznych. Jednak ich wydzielenia autor dokonał ze względu na chronologię. Są to: 1. obiekty z okresu średniowiecza (s. 165–227) i 2. obiekty z okresu nowożytnego (s. 228–259).

Analizę architektury sakralnej Kugler rozpoczyna od opisania przykładów stylu romańskiego, który nazywał, podobnie jak inni w tym czasie, bizantyńskim⁵⁴. Następnie przedstawił zabytki gotyku, który określał, zwłaszcza w przypadku rzeźby i malarstwa, „stylem germańskim”⁵⁵, a na końcu przed-

⁵⁴ Idem, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 3–48. W wydanym dwa lata później *Handbuch der Kunstgeschichte* Kugler używał już określenia „styl romański”, zob. Franz Theodor KUGLER, *Handbuch der Kunstgeschichte*, Stuttgart 1842, s. 415–416. Objął, że dotąd wymiennie stosowano nazwy „styl romański” i „bizantyński”. Uznał jednak, że chociaż sam wcześniej stosował drugą z nich, to bardziej odpowiednia byłaby pierwsza, ponieważ podkreśla związek ze sztuką rzymską.

⁵⁵ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 48–137. Określenie „styl germański” (*germanischer Styl*) stosowano w niemieckich opracowaniach w latach czterdziestych XIX w. Kugler stosował je w *Handbuch der Kunstgeschichte*. Używał go także Waagen, zob. Gustav Friedrich WAAGEN, *Handbuch der Geschichte der Malerei*, Bd. 1: *Die deutschen und niederländischen Malerschulen*, Stuttgart 1862, s. 68. Na temat romanizmu i gotyku pojmowanych jako style, których

stawił przykłady architektury nowożytnej (*moderner Baustyl*). Początki monumentalnej architektury pomorskiej łączył z powstaniem pierwszych ceglanych budowli sakralnych, które rozpoczęto wznosić w końcu XII w. Mowa tu o kościołach klasztornych w Bergen na Rugii⁵⁶ i w Kołbaczu (il. 6)⁵⁷, katedrze w Kamieniu Pomorskim⁵⁸ i kościele parafialnym w Altenkirchen na Rugii⁵⁹. Z przenikliwością dokonał rozwarstwień świątyń w Kamieniu Pomorskim i w Kołbaczu, wznoszonych w dłuższym okresie. Przykładem jego intuicji badawczej jest m.in. opis późnogotyckiej attyki nawy południowej katedry kamieńskiej, którą nazwał „Tabernakel-Architektur”⁶⁰. Ta powstała w XV w. część budowli współcześnie jest uznawana za przykład tzw. stylu brunsbergowskiego⁶¹. Jedną z jego cech są bogate dekoracje elewacji

Il. 6. Fragment rozety ze szczytu opactwa cysterskiego w Kołbaczu. Ilustracja z drugiego wydania *Pommersche Kunstgeschichte* (1853)

Źródło: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/kugler1840a>.

ub.uni-heidelberg.de/diglit/kugler1840a.

przypominające tabernakula ołtarzowe. Kugler nie połączył tej części budowli z wymienionym stylem, bo określenie to nie funkcjonowało jeszcze w naukowym obiegu, ale zauważył i trafnie nazwał jedną z podstawowych jego cech.

W omawianym opracowaniu nie dokonał zdecydowanego wyróżnienia ze względu na materiał grupy kościołów romańskich z granitowych ciosów. Opisał niektóre z nich. Najczęściej były to świątynie pochodzące z XIII w.,

powstanie wiązano z ludami germańskimi, i stanowiska Kuglera w tej sprawie szerzej zob. Teresa RODZIŃSKA-CHORAŹY, *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*, Kraków 2009, s. 224–227.

⁵⁶ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 3–8.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 11–22.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 22–36.

⁵⁹ *Ibid.*, s. 8–11.

⁶⁰ *Ibid.*, s. 35.

⁶¹ Jarosław JARZEWICZ, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*, Poznań 2019, s. 361. Por. także Zbigniew RADACKI, *Poszukiwanie kryteriów działalności twórczej Henryka Brunsberga ze Szczecina*, *Materiały Zachodniopomorskie. Rocznik naukowy Muzeum Narodowego w Szczecinie*, Nowa Seria, t. 4–5: 2007–2008, z. 2: Historia sztuki, s. 30–31.

m.in. św. Mikołaja w Pasewalku⁶², kościoły w Baniach⁶³, Widuchowej⁶⁴ i Lubiczu⁶⁵. Wyznacznikiem dla niego nie był jednak materiał, czyli zastosowanie granitowego budulca, lecz rozwiązania formalne. Zaliczył je do stylu przejściowego między romanizmem (stylem bizantyńskim) a gotykiem, gdyż wykorzystano w nich ostrołukowe portale, a ich okna również były często zakończone takimi łukami⁶⁶.

Przedstawiając XIV-wieczną pomorską architekturę gotycką, słusznie zaakcentował wpływ na jej rozwój rosnącego znaczenia miast i mieszczaństwa⁶⁷. Kościoły z tego czasu podzielił według typu przestrzennego, czyli na hale i bazyliki, chociaż jeszcze ich tak nie nazywał. Stosował określenia: budowle o równej wysokości naw i budowle o niższych nawach bocznych. W ramach pierwszej grupy opisał trzy kościoły Mariackie: w Kołobrzegu⁶⁸, Trzebiatowie⁶⁹ i Gryficach⁷⁰, trzy kościoły w Szczecinie: klasztorny św. Jana⁷¹, św. Jakuba⁷² i pocysterski⁷³, a także nieistniejący już kościół Mariacki⁷⁴. Z zachodniej części Pomorza omówił w tej grupie pięć kościołów: św. Bartłomieja w Demmin⁷⁵, św. Piotra w Treptow an der Tollense⁷⁶, św. Mikołaja w Anklam⁷⁷, w Barth⁷⁸ i Grimmen⁷⁹. Wśród budowli z niższymi nawami bocznymi jako pierwszy wyróżnił grupę świątyń bazylikowych (wszystkie poświęcone Najświętszej Marii Panie) na Pomorzu Środkowym: w Białogardzie⁸⁰, Koszalinie⁸¹, Słupsku⁸², Sław-

⁶² F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 42–43.

⁶³ *Ibid.*, s. 43–44.

⁶⁴ *Ibid.*, s. 44.

⁶⁵ *Ibid.*, s. 44, 47.

⁶⁶ Zob. Marek OBER, *Pomorze Przednie–Pomorze Tylne–Nowa Marchia. Problem różnic w fizjonomii krajobrazu kulturowego*, [in:] *Terra Transoderana. Sztuka Pomorza Zachodniego i dawnej Nowej Marchii w średniowieczu. Materiały z seminarium naukowego poświęconego jubileuszowi 50-lecia pracy w muzealnictwie szczecińskim Zofii Krzymuskiej-Fafius, 7–8 czerwca 2002*, red. Maria GLIŃSKA, Krystyna KROMAN, Rafał MAKALA, Szczecin 2004, s. 46–47.

⁶⁷ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 49.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 64–70.

⁶⁹ *Ibid.*, s. 70.

⁷⁰ *Ibid.*, s. 71–72.

⁷¹ *Ibid.*, s. 72–74.

⁷² *Ibid.*, s. 74–79.

⁷³ *Ibid.*, s. 79.

⁷⁴ *Ibid.*, s. 79–80.

⁷⁵ *Ibid.*, s. 80–81.

⁷⁶ *Ibid.*, s. 81–83.

⁷⁷ *Ibid.*, s. 83–84.

⁷⁸ *Ibid.*, s. 84–85.

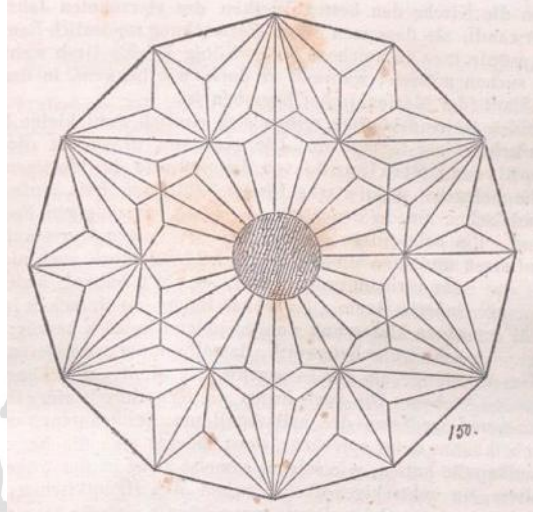
⁷⁹ *Ibid.*, s. 85.

⁸⁰ *Ibid.*, s. 96.

⁸¹ *Ibid.*, s. 96–97.

⁸² *Ibid.*, s. 97–98.

nie⁸³ i Darłowie⁸⁴. Wymienił ich wspólne cechy. Pierwszą jest wydłużone, trój-bocznie zamknięte prezbiteria. Kolejną – zastosowanie systemu *travée*, którego jeszcze tak nie nazywał, ale podkreślił dobre proporcje nawy głównej do naw bocznych. Opisał użycie trzech lub czterech par ośmiobocznych filarów międzynawowych, które nad arkadami są przedłużone w formie lizen, tworząc nad nimi nisze. Zauważył, że nawy główne wszystkich tych kościołów są nakryte sklepieniami gwiaździstymi i że wszystkie mają jedną wieżę w fasadzie. Datował je na połowę XIV w.⁸⁵ Autor *Pommersche Kunstgeschichte* dostrzegł też, że podobne cechy prezentuje położony bardziej na południowy zachód kościół św. Maurycego w Pyrzycach⁸⁶.

Il. 7. Rzut kaplicy św. Gertrudy w Wologoszczy.
 Ilustracja z drugiego wydania
Pommersche Kunstgeschichte (1853)
 Źródło: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/kugler1840a>.

Wśród dzieł architektury gotyckiej z XIV w. wyróżnił jeszcze grupę centralnych kaplic wielobocznych w Wologoszczy (il. 7)⁸⁷, Darłowie⁸⁸ i Koszalinie⁸⁹ oraz w Stralsundzie⁹⁰ i Słupsku⁹¹. Jako pierwszy wysunął tezę, że są one naśladownictwem kościoła Grobu Św. w Jerozolimie⁹². Tezę tę, ponad sto lat później,

⁸³ Ibid., s. 97.

⁸⁴ Ibid., s. 98–99.

⁸⁵ Ibid., s. 95–96. Aktualnie ich datowanie przesuwają się na pierwszą połowę tego stulecia. Zob. J. JARZEWICZ, op.cit., s. 174–196.

⁸⁶ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 99–100. Obecnie pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Pyrzycach. Ustalenia Kuglera niezależnie potwierdził w najnowszej książce o architekturze Pomorza Zachodniego Jarosław Jarzewicz, zob. J. JARZEWICZ, op.cit., s. 174–196.

⁸⁷ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 103–104.

⁸⁸ Ibid., s. 104–105.

⁸⁹ Idem, *Kleine Schriften*, s. 835.

⁹⁰ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 105.

⁹¹ Ibid., s. 106.

⁹² Ibid., s. 103.

przyjął polski uczyony Andrzej Grzybkowski, jednak po latach z niej zrezygnował⁹³. Bliższy Kuglerowi pozostał kolejny badacz architektury średniowiecznej Jarosław Jarzewicz, który co prawda nie podtrzymał tezy o ideowej „kopii” Grobu Świętego, ale uznał typologiczne nawiązania do późnoantycznych centralnych kaplic-mauzoleów.

Kolejną wyróżnioną grupą obiektów sakralnych są budowle z XV w.⁹⁴ Jest to okres, kiedy miasta pomorskie osiągnęły szczyt swojej wielkości, głównie politycznej, co znalazło swój wyraz również w architekturze tego okresu⁹⁵. Za najbardziej godny uwagi obiekt z tego czasu Kugler uznał kościół Mariacki w Stralsundzie⁹⁶. Następnie opisał dwa kościoły w Stargardzie: Mariacki, który swą kolosalną masą jest podobny do swego stralsundzkiego odpowiednika⁹⁷, i św. Jana⁹⁸. Dalej w tej części monografii więcej uwagi poświęcił trzem świątyniom: w Chociwlu⁹⁹, św. Stefana w Gartz/Oder¹⁰⁰, św. św. Piotra i Pawła w Szczecinie¹⁰¹, oraz kompleksowi klasztornemu św. Katarzyny w Stralsundzie¹⁰². Na pozostałych stronach tej części pracy wymienił i krótko opisał 25 kościołów, w tym tylko cztery kościoły wiejskie (Garz, Gingst i Wiek na Rugii oraz Flemensdorf koło Barth).

Bardzo skromnie prezentuje się omówienie architektury sakralnej czasów nowożytnych¹⁰³. Zapewne dlatego, jak stwierdza autor w pierwszym zdaniu tej części monografii, „że reformacja zamyka na Pomorzu historię budownictwa sakralnego prawie całkowicie”¹⁰⁴. Z nielicznych powstałych wówczas świątyń wymienia dwa kościoły zamkowe: w Szczecinie, erygowany w latach siedemdziesiątych XVI w.¹⁰⁵, i we Franzburgu z tego samego okresu¹⁰⁶. Zdaniem Kuglera charakteryzuje to zmianę stosunków politycznych w ówczesnym

⁹³ Andrzej GRZYBKOWSKI, *Centralne kaplice gotyckie Pomorza Środkowego*, [in:] *Sztuka Pomorza Zachodniego*, red. Zygmunt ŚWIECHOWSKI, Warszawa 1973, s. 91–138; idem, *Kaplice cmentarne w Darłowie, Koszalinie i Słupsku*, [in:] idem, *Między formą a znaczeniem. Studia z ikonografii architektury i rzeźby gotyckiej*, Warszawa 1997, s. 91–119; J. JARZEWICZ, op.cit., s. 197–201.

⁹⁴ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 106–137.

⁹⁵ Ibid., s. 106.

⁹⁶ Ibid., s. 108–117.

⁹⁷ Ibid., s. 117–118, 120–128.

⁹⁸ Ibid., s. 118–120.

⁹⁹ Ibid., s. 128–129.

¹⁰⁰ Ibid., s. 129–131.

¹⁰¹ Ibid., s. 131–132.

¹⁰² Ibid., s. 133.

¹⁰³ Ibid., s. 137–139.

¹⁰⁴ Ibid., s. 137.

¹⁰⁵ Ibid., s. 137–138.

¹⁰⁶ Ibid., s. 138.

Księstwie Pomorskim, polegającą na zdobyciu przez władzę książęcą przewagi nad miastami. Z kościołów miejskich wymienia jedynie kościół św. Gertrudy na szczecińskiej Łasztowni, który datuje na połowę XVII w., oraz „surowe” (*rohe*) świątynie z południowo-wschodniej części Pomorza, mianowicie z Bytowa, Miastka, Bobolic i Szczecinka, które jego zdaniem nie zasługują na bliższe opisanie¹⁰⁷. Odnotowuje też odbudowę kościoła św. Jakuba w Szczecinie w końcu XVII i w początkach XVIII w., sfinansowaną wyłącznie przez mieszczaństwo, jako jedyny przykład z terenu Pomorza odradzania się w sensie ideowym i materialnym tradycji mieszczańskiej po latach spustoszeń, które przyniosła Pomorzowi wojna trzydziestoletnia i późniejsze konflikty zbrojne XVII w. rozgrywające się na jego terenie¹⁰⁸.

Architekturze sakralnej XVIII i XIX w. autor poświęca niecałą stronę. Wymienia jedynie kościół w Czaplunku, jego zdaniem wzniesiony w stylu, „w którym dominuje spokojna, uroczysta forma łuku półkolistego, co w sposób najbardziej godny odpowiada zwiększonym wymaganiom obecnych czasów”¹⁰⁹. Warto zauważyć, że w innym miejscu monografii, przy omawianiu ołtarzy i przedmiotów wykonanych techniką snycerską wspomina o „nowoczesnym kościele” (*moderne Kirche*) w Ueckermünde¹¹⁰. Wiadomo, że miał na myśli wzniesiony w latach 1752–1766 kościół barokowy. Podrozdził ten, część monografii poświęconą architekturze sakralnej, kończy Kugler wzmianką o restauracjach dwóch kościołów: Mariackiego w Stargardzie i św. Mikołaja w Greifswaldzie, które są dla niego „pięknymi i szlachetnymi przykładami pełnego życia odnowienia spuścizny, a współczesność nawiązuje do tamtej wspólniejszej przeszłości”¹¹¹.

Dość skromnie wygląda w monografii omówienie architektury świeckiej: zajmuje ono tylko 22 strony¹¹². Z okresu średniowiecza autor sygnalizuje na-

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Ibid., s. 139.

¹⁰⁹ Ibid. Chodzi o istniejący do dzisiaj kościół wzniesiony tu w latach 1829–1832 według projektu Karla Friedricha Schinkla (1781–1841).

¹¹⁰ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 209.

¹¹¹ Ibid., s. 139. W pierwszym przypadku Kugler ma na myśli renowację przeprowadzoną w latach 1819–1824, zob. BARBARA OCHENDOWSKA-GRZELAK, *Restauracja kościoła Mariackiego w Stargardzie (1902–1911) na tle europejskiej teorii konserwatorskiej końca XIX i początków XX w.*, Stargardia. Rocznik Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza oraz regionu nadbałtyckiego, t. 1: 2001, s. 165. Z kolei w drugim przypadku mówi o renowacji w duchu romantyczno-neogotyckim, przeprowadzonej w latach 1824–1833 przez architekta Gottlieba Christiana Giesego (1787–1838), ucznia Schinkla, zob. *Die Bau- und Kunstdenkmale in Mecklenburg-Vorpommern. Vorpommersche Küstenregion. Mit Stralsund, Greifswald, Rügen und Usedom*, hrsg. v. Landesamt für Denkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern, Berlin 1995, s. 399.

¹¹² F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 140–162.

stępujące grupy obiektów: zamki, a raczej ich ruiny lub pozostałości¹¹³, mury i bramy miejskie¹¹⁴, domy mieszczańskie¹¹⁵ i ratusze¹¹⁶.

Zwraca uwagę na grupę XVI-wiecznych budowli z okresu renesansu, których elewacje i szczyty są zdobione charakterystycznymi dekoracjami maswerkowymi. Zaliczył do niej: zachowane skrzydło zamku książęcego w Ueckermünde¹¹⁷, szczecińską kamienicę Loitzów¹¹⁸, ruiny zamku w Dobrej¹¹⁹, ratusz w Stargardzie i dwa domy mieszczańskie w jego pobliżu¹²⁰, kurię biskupią w Kamieniu Pomorskim oraz dekorację szczytu tamtejszego ratusza¹²¹. Prawdłowo zakwalifikował je jako pochodzące z okresu przejściowego między gotykiem a renesansem¹²². Do grupy dodał też południowe skrzydło zamku szczecińskiego, którego szczyty były już dawno przekształcone, ale ich wcześniejszy wygląd znał ze sztychów¹²³. Większą część substancji architektonicznej zamku w Szczecinie łączył ze „stylem włoskim” (*der italienische Baustyl*)¹²⁴. Rozszerzył to spostrzeżenie w podsumowaniu opisu dzieł z tego okresu, w którym napisał, że architektura świecka w ostatnim stuleciu istnienia księstwa pomorskiego stała pod znakiem wpływów włoskich, a inwestorami byli prawie wyłącznie książęta i rody szlacheckie¹²⁵. W opisie zamku nie pominął przebudów mających miejsce od początku XVIII w.¹²⁶ Do wymienionego nurtu stylowego zaliczył zamek w Pęczynie¹²⁷, dwa zamki na wyspie Uznam, w Pudagli¹²⁸ i w Melentin¹²⁹ oraz zamek w Płotach¹³⁰. Z obiektów miejskich wymienił jedynie dwa portale kamienic: w Stralsundzie i w Szczecinie¹³¹.

¹¹³ Ibid., s. 141–142.

¹¹⁴ Ibid., s. 142–145.

¹¹⁵ Ibid., s. 145–147.

¹¹⁶ Ibid., s. 146, 147–148. Autor wymienia ratusze w następujących miastach: Grimmen, Akklam, Lębork, Stralsund i Szczecin, przy czym jedynie tym dwóm ostatnim poświęca więcej uwagi, zob. *ibid.*, s. 147–148.

¹¹⁷ Ibid., s. 148–149.

¹¹⁸ Ibid., s. 149.

¹¹⁹ Ibid., s. 149–150.

¹²⁰ Ibid., s. 150–151.

¹²¹ Ibid., s. 151.

¹²² Ibid., s. 148.

¹²³ Ibid., s. 152–154. Por. H. DZIURLA, *Architektura świecka na Pomorzu Zachodnim w XVI i XVII w.*, [in:] *Sztuka Pomorza Zachodniego*, red. Zygmunt ŚWIECHOWSKI, Warszawa 1973, s. 225–232; K. KROMAN, *Dzieje architektury zamku*, s. 83, 107.

¹²⁴ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 152, 154–156.

¹²⁵ Ibid., s. 160–161.

¹²⁶ Ibid., s. 156–157.

¹²⁷ Ibid., s. 157–158.

¹²⁸ Ibid., s. 158.

¹²⁹ Ibid., s. 158–159.

¹³⁰ Ibid., s. 159.

¹³¹ Ibid., s. 161.

Architekturze najnowszej poświęcił wyjątkowo mało miejsca, bo tylko jedną stronę¹³². Z XVIII w. wspomina jedynie o kilku domach mieszczańskich z rokokowymi fasadami z Kołobrzegu i Szczecina z początków stulecia, o fasadach domów w Szczecinie przypominających mu „szlachetny styl Schlütera” i o dwóch szczecińskich bramach fortecznych: Berlińskiej i Anklamskiej, które „mają niewiele sobie równych”¹³³. Z architektury współczesnej wymienił ratusz w Kołobrzegu i dwa obiekty ze Szczecina: tzw. Packhof i giełdę¹³⁴.

Jak już napisałem, głównym przedmiotem zainteresowań Kuglera na Pomorzu była architektura. Nie pominął on jednak innych sztuk plastycznych, czyli rzeźby, malarstwa i rzemiosła. Na opisy najważniejszych zachowanych przykładów przeznaczył około 1/3 objętości książki¹³⁵. Podzielił je na dwie epoki: średniowiecze (*Werke mittelalterlicher Zeit*)¹³⁶ i czasy nowożytne (*Werke moderner Zeit*)¹³⁷. Słusznie ocenił, że dominowała tu sztuka sakralna. Jej analizę rozpoczął od skarbów z katedry kamińskiej¹³⁸. Uznając ich znaczenie, opisał i takie, które były importami, np. relikwiarz św. Korduli¹³⁹. Uczynił wyjątek, gdyż jego założeniem było opisanie dzieł sztuki powstałej na Pomorzu. Ze skarbów katedry wymienił jeszcze trzy kielichy z XIV w.¹⁴⁰ i datowany na 1682 r. barokowy kielich fundacji księcia Ernesta Bogusława Croya¹⁴¹. Zwrócił też uwagę na grupę typowych na Pomorzu średniowiecznych, romańskich chrzcielnic kielichowych, wykonanych z kamienia, zwykle z wapienia¹⁴². Opisał też najważniejsze średniowieczne dzieła sztuki brązowniczej, głównie na przykładzie bogatej w tego rodzaju obiekty katedry w Kołobrzegu. Uwzględnił siedmioramienny świecznik Johannesapenghetera z 1327 r. Określił ikonografię, wywodzącą się ze Starego Testamentu, i podkreślił doskonałość wyko-

¹³² Ibid., s. 161–162.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Ibid., s. 162. Giełdę wzniesiono w latach 1833–1836 przy Rynku Siennym, naprzeciwko ratusza staromiejskiego, zob. *Encyklopedia Szczecina*, t. 1, red. Tadeusz BIAŁECKI, Szczecin 1999, s. 283. Z kolei Packhof – zintegrowany z urzędem celnym skład towarów przechodzących tranzytem przez Szczecin – w 1838 r., zob. Martin WEHRMANN, *Geschichte der Stadt Stettin*, Stettin 1911, s. 453. Kompleks znajdował się na prawym brzegu Odry, w sąsiedztwie mostu Długiego (Lange Brücke), po jego północnej stronie.

¹³⁵ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 163–259.

¹³⁶ Ibid., s. 163–227.

¹³⁷ Ibid., s. 228–259.

¹³⁸ Ibid., s. 166–172.

¹³⁹ Ibid., s. 166.

¹⁴⁰ Ibid., s. 171.

¹⁴¹ Ibid., s. 171–172.

¹⁴² Ibid., s. 172–173. Datował je na koniec XIII w. Wymienił chrzcielnice z kościołów: św. Jakuba w Greifswaldzie (granitowa), z Gartz, Altenkirchen, św. Mikołaja w Stralsundzie, z Goleńiowa, Gryfina, Słupska, Chociwła, Kołbacza i św. Jana w Stargardzie.

nania. Nie pominął brązowej chrzcielnicy z 1355 r.¹⁴³ Omówił także mały brązowy krucyfiks z kościoła Mariackiego w Stargardzie z XIV w.¹⁴⁴ i pochodzącą z tego samego stulecia brązową kołatkę z głową gryfa z południowych drzwi kościoła zamkowego w Szczecinie¹⁴⁵. Wśród przykładów rzemiosła znajdujemy u Kuglera opis tylko jednego późnośredniowiecznego dzwonu – z kościoła Mariackiego w Trzebiatowie, pierwotnie wiszącego w kościele klasztorным w pobliskich Białobokach¹⁴⁶. Może to budzić zdziwienie, bo dzwonów na Pomorzu nie brakowało¹⁴⁷, ale jest to zrozumiałe z uwagi na ich utrudnioną eksplorację. Omówił też plastykę kamienną, płyty nagrobne i rzeźbę architektoniczną¹⁴⁸. Pisał m.in. o kapitelach z Kołbacza, figurze św. Ottona umieszczonej na elewacji wieży kościoła zamkowego w Szczecinie, ceramicznych elementach zdobiących zewnątrz kościoła Mariackiego w Stargardzie. Osobne miejsce poświęcił kamiennym, rytowanym płytom nagrobnym m.in. i opactwa cysterskiego w Eldenie¹⁴⁹. Jest to jednak dość pobieżny przegląd najważniejszych przykładów, wybranych z wielu obiektów na Pomorzu. Autor poruszył też tematykę średniowiecznych malowideł stropów i sklepień¹⁵⁰. Te ostatnie przedstawił na dwóch przykładach: XIV-wiecznych polichromii w kościele Mariackim w Kołobrzegu¹⁵¹ i niedatowanych pozostałościach malowideł w kościele Mariackim w sąsiednim Trzebiatowie¹⁵². O tych pierwszych napisał, że trudno byłoby znaleźć dla nich odpowiedniki w Niemczech, prędzej szukałby ich we Włoszech¹⁵³.

Jak zauważył Kugler, ważną w średniowiecznej sztuce pomorskiej była rzeźba w drewnie, snycerka. Jej przedstawienie rozpoczął od rozważenia problemu polichromowania rzeźby średniowiecznej. Zaznaczył, że była ona pierwotnie malowana, i zauważał, że mogło się to kłócić ze współczesną estetyką¹⁵⁴. Większość przykładów pomorskiej rzeźby średniowiecznej, jak napisał, pochodziła z XV, mniej z XIV i XVI w. Podkreślił, że wprowadzenie reformacji

¹⁴³ Ibid., s. 174–175.

¹⁴⁴ Ibid., s. 175.

¹⁴⁵ Ibid., s. 175–176.

¹⁴⁶ Ibid., s. 176.

¹⁴⁷ Zob. Marcin MAJEWSKI, *Ludwisarstwo stargardzkie XV–XVII wieku*, Stargard 2005.

¹⁴⁸ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 176–179.

¹⁴⁹ Ibid., s. 179–182.

¹⁵⁰ Ibid., s. 182–185.

¹⁵¹ Ibid., s. 182–185. Malowidła zostały zniszczone wiosną 1945 r. podczas walk o Kołobrzeg w końcowym okresie drugiej wojny światowej.

¹⁵² Ibid., s. 185.

¹⁵³ Autorowi chodziło o sposób kompozycji, ogólne rozłożenie motywów oraz dobór ikonografii. Nie wskazywał na bezpośrednie powiązania. Zob. *ibid.*, s. 183–184.

¹⁵⁴ Ibid., s. 185–186. Kugler przytoczył w tym miejscu dyskusję na temat polichromii w architekturze i rzeźbie greckiej.

na Pomorzu zahamowało rozwój tej, doskonale się rozwijającej w epoce gotyku, dziedziny sztuki¹⁵⁵.

Uwzględnił snycerskie elementy wyposażenia kościołów, przegrody, stal-le¹⁵⁶ i ołtarze¹⁵⁷. Wśród tych ostatnich rozróżnił dwie grupy: pierwszą powstałą w XIV i w pierwszej połowie XV w., i drugą – po połowie XV oraz na przełomie XV i XVI w. Obiekty z pierwszej grupy zaliczył do „stylu germańskiego”, który – jak określił – cechował się idealizmem, subtelnością, miękkością linii¹⁵⁸. Dzieła drugiej grupy miał charakteryzować większy indywidualizm w przedstawianiu postaci, ruch i ekspresja¹⁵⁹. Przed Kuglerem nikt nie opisywał pomorskiej rzeźby, nie dziwią więc nieścisłości w datowaniu. Okazały ołtarz z Tribsees, przedstawiający tzw. młyn mistyczny (*Sakramentsmühle*), któremu poświęcił wyjątkowo dużo miejsca¹⁶⁰, datował ogólnie na wiek XIV, podczas gdy dzisiaj uważa się, że powstał on ok. 1330/1340 r.¹⁶¹ Kugler wyraził uwagę o tym obiekcie, że daremna jest próba „przedstawienia słowami piękna dzieła”. Tym samym zasygnalizował problem nieprzekładalności dzieła plastycznego na słowa¹⁶². Porównał ten obiekt do dzieł Gentilego da Fabriano (1370–1427)¹⁶³. Zaznaczył, że nie chodziło mu o przypisanie autorstwa mistrzowi z Włoch, wręcz przeciwnie, wskazywał tu cechy sztuki północnej, „czysto niemieckie”, ale podkreślił, że nie jest on w niczym gorszy od sztuki włoskiej. Oceniał, że po zestawieniu z jej przykładami może być uznany za lepszy i porównał go z niemieckim, malowanym, tak jak dzieła Gentilego da Fabriano, ołtarzem w kościele klasztornym w Liesborn koło Münster¹⁶⁴. Warto podkreślić odejście Kuglera od postrzegania sztuki południa jako wzorca doskonałości i zaznaczenie, że dzieła północne, niemieckie osiągnęły doskonałość niezależnie i nawet mogą prześcigać sztukę włoską.

Nie można przejść obojętnie wobec bardzo dobrej pamięci wzrokowej Kuglera i jego umiejętności oceny dzieł. Zauważył on klasę artystyczną Madonny ze Stralsundu, później nazwanej Piękną, zaliczoną do grupy Pięknych Madonn¹⁶⁵. Wiele dzieł późnogotyckich, z przełomu XV i XVI w., nazwał wykonanymi w „stylu stwoszowskim” (*Styl des Veit Stofß*), m.in. ołtarze z kościołów:

¹⁵⁵ Ibid., s. 189.

¹⁵⁶ Ibid., s. 189–191.

¹⁵⁷ Ibid., s. 191–220.

¹⁵⁸ Ibid., s. 192.

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ Ibid., s. 194–201.

¹⁶¹ *Die Bau- und Kunstdenkmale*, s. 104, il. s. 102–103.

¹⁶² F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 198.

¹⁶³ Ibid. Oczywiście uwaga ta może być też pochodną specyfiki typowego dla swego czasu, emfaticznego języka Kuglera.

¹⁶⁴ Ibid. Ołtarz nie zachował się w całości.

¹⁶⁵ Ibid., s. 206.

św. Jakuba w Stralsundzie¹⁶⁶, św. Mikołaja i Mariackiego w Anklam¹⁶⁷, Mariackiego w Kołobrzegu¹⁶⁸, Mariackiego w Dąbiu¹⁶⁹, św. Gertrudy i św. św. Piotra i Pawła w Szczecinie¹⁷⁰. Chodziło mu o takie ich cechy, jak: dynamizm, ekspresja, realizm przedstawiania twarzy, ostre łamanie fałd szat, a nie o bardziej bezpośrednie związki z warsztatem Stwosza¹⁷¹. Omówienie rzeźby pomorskiej, podobnie jak architektury, było pierwszym kompleksowym zestawieniem obiektów. Trudno byłoby więc w ogólnym opracowaniu oczekiwać pogłębionych uwag dotyczących związków artystycznych i proveniencji. Tym bardziej należy docenić trafność jego spostrzeżeń. Próby wskazywania analogii wobec dzieł nie były wcale oczywiste, ponieważ niemożliwa była gruntowna znajomość europejskiej rzeźby średniowiecznej, gdyż brakło jeszcze jej opracowań. Tym można tłumaczyć pominięcie, obecnie uważanych za istotne, powiązań ze sztuką hanzeatyckiej Lubeki.

W *Pommersche Kunstgeschichte* Kugler zwrócił uwagę na malarstwo późnego średniowiecza z rewersów omówionym wcześniej ołtarzy¹⁷². Stwierdził, że chociaż można dostrzec wpływy szkół: starokolońskiej, westfalskiej i staroflandryjskiej oraz odwołania do Holbeina Starszego czy Lucasa Cranacha, tylko niewiele z nich zasługuje na odnotowanie. Stąd też konkluduje, że malarstwo szczególnie na Pomorzu się nie rozwinęło, czego dowodem jest niewielka liczba samodzielnych dzieł, na które podczas podróży udało mu się trafić¹⁷³. Kugler wymienia w tej części monografii tylko dziesięć przykładów, które jego zdaniem zasługują na uwagę: z kościoła św. Gertrudy w Szczecinie¹⁷⁴, sześć obrazów z kościoła Mariackiego w Kołobrzegu¹⁷⁵, przedstawienia reformatorów, Marcina Lutra i Filipa Melanchtona, w kościele Mariackim w Darłowie¹⁷⁶, oraz Lutra w ratuszu w Stralsundzie, zdaniem Kuglera malowany ręką Lucasa Cranacha młodszego¹⁷⁷. Duża liczba obrazów i malowideł ściennych (patrz wyżej) w kościele Mariackim w Kołobrzegu pozwala mu na stwierdzenie, że tylko

¹⁶⁶ Ibid., s. 214–215.

¹⁶⁷ Ibid., s. 215–217.

¹⁶⁸ Ibid., s. 217–218.

¹⁶⁹ Ibid., s. 219–220. Dąbie jest obecnie częścią Szczecina.

¹⁷⁰ Ibid., s. 220.

¹⁷¹ Ibid., s. 115. Zob. Zofia KRZYMUSKA-FAFIUS, *Średniowieczna rzeźba Szczecina*, [in:] *Sztuka średniowieczna na Pomorzu. II seminarium naukowe Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Szczecin, październik 1989*, red. Maria GLIŃSKA, Janina KOCHANOWSKA, Krystyna KROMAN, Szczecin 1991, s. 65.

¹⁷² F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 221–226.

¹⁷³ Ibid., s. 221.

¹⁷⁴ Ibid., s. 222.

¹⁷⁵ Ibid., s. 223–225.

¹⁷⁶ Ibid., s. 225.

¹⁷⁷ Ibid.

tutaj cech malarzy doszedł do dającego się zauważyć znaczenia¹⁷⁸. Uwzględnił też *Taniec śmierci* z Wołogoszczy, wówczas znajdujący się w kaplicy św. Gertrudy, prawidłowo wskazując wzorzec: ryciny cyklu *Tańca śmierci* Hansa Holbeina (młodsze)¹⁷⁹.

W drugiej, mniej obszernej niż pierwsza, części rozdziału o sztukach plastycznych Kugler opisał dzieła nowożytnie¹⁸⁰. Najpierw omówił epitafia figuralne (*Bildniß-Sculptur*)¹⁸¹. Parę stron poświęcił malarstwu¹⁸². W tej części monografii uwagę czytelnika zwraca na portrety książąt pomorskich¹⁸³, obrazy z ołtarza kościoła św. Mikołaja w Gryfinie, pędzla Davida Redtela¹⁸⁴ i z kościoła zamkowego w Szczecinie¹⁸⁵. Opisał ponadto dzieła fundowane przez księcia Filipa II, wybitnego znawcy sztuki, jako przykład książęcego mecenatu¹⁸⁶. Dość szeroko omawia obiekty sztuki sakralnej tego czasu¹⁸⁷. Ambonę z kościoła św. Gertrudy w Darłowie podał jako przykład „wspaniałej konstrukcji barokowej”, pokrytej barwnymi ornamentami i rzeźbami¹⁸⁸. Przytoczył też inne *exempla* barokowych ambon, ołtarzy i epitafiów¹⁸⁹. Omówienie sztuki Pomorza symbolicznie zakończył opisaniem dwóch epitafiów: Anny de Croy, ostatniej przedstawicielki dynastii Gryfitów, zmarłej w 1660 r., i jej syna Ernsta Bogusława de Croy, zmarłego w 1684 r., z kościoła zamkowego w Słupsku. W przypadku epitafium księcia zasugerował autorstwo pochodzącego z Gdańska młodego Andreasa Schlütera i jego nauczyciela Davida Christopha Saporiusa¹⁹⁰.

Na koniec rozważań o sztuce pomorskiej Kugler przytoczył jeszcze jedno dzieło, z którym związane są, jak napisał, ważne wydarzenia historyczne: ambonę z Radacza, dawnej posiadłości Henninga von Kleista¹⁹¹. Zbudowana została ona z karety, w której według legendy Jan III Sobieski miał odbyć

¹⁷⁸ Ibid., s. 222.

¹⁷⁹ Ibid., s. 226. Więcej na temat wzorców graficznych *Tańca śmierci* w Wołogoszczy, przede wszystkim rycin Hansa Holbeina, zob. Norbert BUSKE, *Der Wolgaster Totentanz*, Schwerin 1998, s. 26–34.

¹⁸⁰ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 228–259.

¹⁸¹ Ibid., s. 228–236.

¹⁸² Ibid., s. 236–241.

¹⁸³ Ibid., s. 237.

¹⁸⁴ Ibid., s. 238–239.

¹⁸⁵ Ibid., s. 239–241.

¹⁸⁶ Przede wszystkim kabinet, nazywany Kabinetem Pomorskim, który słusznie określił „najbardziej wysmakowanym z kabinetów w Niemczech”, zob. *ibid.*, s. 245–247.

¹⁸⁷ Ibid., s. 247–253.

¹⁸⁸ Ibid., s. 248.

¹⁸⁹ Ibid., s. 247–255.

¹⁹⁰ Ibid., s. 255. Do dziś nie ma jednoznacznie potwierdzonej teorii dotyczącej autorstwa wymienionych epitafiów.

¹⁹¹ Ibid., s. 255–256.

triumfalny wjazd do Wiednia. Autor *Pommersche Kunstgeschichte* skrytykował niechlujną przeróbkę na ambonę jako „brak smaku poprzedniego stulecia”¹⁹².

Warto zaznaczyć, że Kugler uwzględnił dzieła sztuki manieryzmu i baroku, chociaż w pierwszych inwentarzach zabytków, znacznie późniejszych niż jego książka, wydawanych od lat siedemdziesiątych XIX w., były one zwykle pomijane. Manieryzmu jako nurtu nie wyodrębnił, dzieła dzisiaj uważane za jego przykłady, takie jak srebrny ołtarz darłowski¹⁹³, klasyfikował jako barokowe. Nie dziwi to, skoro manieryzm wyróżniono znacznie później¹⁹⁴. W pierwszej połowie XIX w., w czasie powstania *Pommersche Kunstgeschichte* sztuka baroku zazwyczaj nie była zbyt ceniona. Badania nad nią zapoczątkował dopiero w latach osiemdziesiątych XIX w., 40 lat po ukazaniu się pracy Kuglera, Cornelius Gurlitt¹⁹⁵. Tak jak dzieła baroku Kugler aprobował, tak nie darzył sympatią rokoka. Nazywał go ironicznie stylem perukowym, warkoczowym, nawiązując do mody początków XVIII w.¹⁹⁶ Na uwagę miała zasługiwać jedynie staranność wykonania, zwłaszcza starszych przykładów rokoka¹⁹⁷.

W zakończeniu książki krótko przedstawił najważniejsze przykłady współczesnej mu sztuki na Pomorzu¹⁹⁸. Zaznaczył, że dzieła takie jak marmurowy pomnik Fryderyka Wielkiego stojący od 1793 r. w Szczecinie na Białym Placu Parad, autorstwa berlińskiego rzeźbiarza Johanna Gottfrieda Schadowa¹⁹⁹, obrazy *Zdjęcie z krzyża* i *Wniebowstąpienie* (obydwa z 1787 r.) Johanna Heinricha Wilhelma Tischbeina Starszego (1722–1789) z kościoła św. Jakuba w Stralsundzie czy *Wniebowstąpienie* (1776) z ołtarza w kościele w Gingst na Rugii Bernharda von Rode (1725–1797) nie mogą być jej przykładami, ponieważ ich

¹⁹² Teresa ŻURAWSKA, *Ambona z Radacza, czyli rzecz o karetach Jana Sobieskiego*, *Biuletyn Historii Sztuki*, t. 43: 1983, nr 3, s. 255–270.

¹⁹³ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 241–245.

¹⁹⁴ Termin „manieryzm”, w negatywnym sensie, użył nieco później, bo około połowy XIX w. uczeń Kuglera – Jacob Burckhardt. Zob. Wojciech BAŁUS, *Manieryzm w sieci, czyli problem z normą klasyczną*, [in:] *Maniera – manieryzm – manieryczność. Materiały LX Ogólnopolskiej Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Gdańsk 24–25 listopada 2011*, red. Jacek FRIEDRICH, Warszawa 2012, s. 11–25. Koncepcję zjawiska przedstawił John Sherman, zob. John SHERMAN, *Manieryzm*, tł. Maria SKIBNIEWSKA, Warszawa 1970, *passim*.

¹⁹⁵ Cornelius GURLITT, *Geschichte des Barockstiles, des Rococo und des Classicismus*, Abt. 2, T. 1: *Geschichte des Barockstiles, des Rococo und des Classicismus in Belgien, Holland, Frankreich, England*, Stuttgart 1888.

¹⁹⁶ „Charakteristisch ist an ihnen im Allgemeinen ein gewisser styloser Styl, den man neuerlichst mit dem Worte Rococo getauft hat, den die neuere Kunstsprache auch wohl, je nach der Fülle, Trockenheit oder Fadheit seiner Erscheinung, als einen Perrücken-, Zopf- oder Haarbeutelstyl unterscheidet”; F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 252–253.

¹⁹⁷ *Ibid.*, s. 253.

¹⁹⁸ *Ibid.*, s. 256–259.

¹⁹⁹ *Ibid.*, s. 257.

twórcy nie byli Pomorzanami, a obiekty te powstały poza Pomorzem²⁰⁰. Obrazy namalowane jednak przez szczecinianina Heinricha Lengericha (1790–1865), jak znajdujące się w ołtarzu głównym w kościele św. Jakuba w Szczecinie *Zdjęcie z krzyża* (1826), mimo że powstało w Rzymie, czy *Zmartwychwstanie Augusta Remyńskiego* (1800–1872) z kościoła św. Mikołaja w Pasewalku do tej sztuki zaliczył²⁰¹. O sztuce najnowszej na Pomorzu napisał, że realizuje się ona bardziej we wnętrzach domów niż w dziełach przeznaczonych do ekspozycji publicznej. Wymienił twórców: Johanna Wilhelma Brüggemanna (1786–1866), Ludwiga Mosta (1807–1883) oraz trzech przedstawicieli szkoły düsseldorfskiej: Theodora Hildebrandta (1804–1874), Hermanna Plüddemanna (1809–1868) i Johanna Hermanna Kretzschmera (1811–1890)²⁰².

Po przedstawieniu zawartości *Pommersche Kunstgeschichte* wypada zastanowić się nad tym, czym dla Kuglera była sztuka Pomorza? Jak napisał we wstępie do omawianej książki, tytuł wybrał świadomie. Podkreślił, że do czasu ukazania się jego opracowania nie stosowano wyróżnienia sztuki pomorskiej jako takiej, która wykazuje swoiste cechy, stanowi odrębne zjawisko. Zwrócił uwagę, że we wczesnych opracowaniach dotyczących historii sztuki, takich jak czterotomowa „Historia sztuk pięknych w Niemczech”, malarz i jeden z pierwszych niemieckich historyków sztuki Johann Dominik Fiorillo (1748–1821), sztuce Pomorza poświęcił tylko dwie strony²⁰³, a w wielkim leksykonie artystów Rudolfa Füssli (1705–1793)²⁰⁴ znalazło się zaledwie jedno nazwisko twórcy pomorskiego: średniowiecznego architekta Henryka Brunsberga²⁰⁵. Dla Kuglera sztuka pomorska to dzieła stworzone na Pomorzu, które nie są importami²⁰⁶. Według niego można mówić o niej jako o samodzielnym bycie, mającym swą specyfikę²⁰⁷. Stąd należy go uznać za pierwszego badacza, który to wyartykułował.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Ibid., s. 258. Lengerich uczył się malować i tworzył we Włoszech (Rzym i Florencja).

²⁰² Ibid., s. 258–259.

²⁰³ Ibid., s. VII. Johann Dominik Fiorillo (1748–1821) – malarz, jeden z twórców historii sztuki. Szerzej zob. Johann Dominik FIORILLO, *Geschichte der zeichnenden Künste in Deutschland und den Vereinigten Niederlanden*, Bd. 4, Hannover 1820, s. 214–217.

²⁰⁴ Johann Rudolf Füssli – szwajcarski malarz, twórca miniatur, kolekcjoner, autor wydane-go w 1779 r. *Allgemeine Künstlerlexikon*. Szerzej zob. Johann Rudolf FÜSSLI, *Allgemeine Künstlerlexikon*, <https://www.e-rara.ch/zut/content/titleinfo/388892> [dostęp z 17 XII 2020 r.].

²⁰⁵ Autor *Pommersche Kunstgeschichte* o Brunsbergu napisał tylko we wstępie. Wspomniał, że mieszkał on w Szczecinie i jego jedynym „sygnowanym” dziełem jest kościół św. Katarzyny w Brandenburgu, leżący poza obszarem Pomorza. Nie powiązał nazwiska i cech stylu z żadnym dziełem architektury na Pomorzu. F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. VII.

²⁰⁶ Ibid., s. 166, zob. także s. 257.

²⁰⁷ Ibid., s. VII–XIII.

Jakie ramy chronologiczne i terytorialne nakreśla w swym pionierskim opracowaniu? Kugler pisał, że na Pomorzu w czasach pogańskich tworzono sztukę, co poświadczają przekazy źródłowe oraz zabytki archeologiczne, lecz uważał, że nie przedstawia ona zbyt dużej wartości artystycznej²⁰⁸. Ponieważ sztuka pomorska jest dla niego sztuką chrześcijańską i germańską, na której odcisnięte jest „piętno niemieckiego ducha”, jej początki umiejscawia dopiero w końcu XII w., kilkadziesiąt lat po chrzcie Pomorza²⁰⁹. Swą „podróż odkrywczą” (*Entdeckungsreise*) traktował jak rekonesans. Dzięki niej opisał sztukę utworzonej w 1815 r. pruskiej prowincji Pomorze (Provinz Pommern). Prowincja ta – ze stolicą w Szczecinie – dzieliła się na trzy rejencje: szczecińską, koszalińską i stralsundzką. Jej terytorium obejmowało obszar dawnego Księstwa Pomorskiego, którego władcami do 1637 r. byli książęta z dynastii Gryfitów. Bez wątpienia więc Pomorze było jednostką administracyjną spójną z punktu widzenia uwarunkowań historycznych, geograficznych i administracyjno-prawnych. Czy można było postrzegać ją również jako region artystyczny i kulturowy? We wstępie do *Pommersche Kunstgeschichte* Kugler krótko nakreślił ogólny obraz kultury Pomorza, pisząc m.in. również, jaką rolę odgrywały w niej muzyka i poezja²¹⁰, a także historiografia²¹¹. Najważniejszym jednak elementem kultury była dla niego sztuka, ponieważ w dziele sztuki, jego zdaniem, duch kultury minionych epok objawia się najwyraźniej²¹². Staranne badanie dzieł w aspekcie historycznym i artystycznym jest dla Kuglera ściśle powiązane z troską o ich utrzymanie²¹³. Oczekiwano, że stworzy inwentarz obiektów, w którym zaprezentowane one zostaną w układzie według miejscowości („nach den Lokalen geordnet”)²¹⁴. Obfitość notatek, przemyśleń i skojarzeń z pomorskiej podróży spowodowała, że zmienił koncepcję²¹⁵. Postanowił stworzyć dzieło ukazujące sztukę Pomorza w rozwoju historycznym, co po-

²⁰⁸ Ibid, s. XII–XIII.

²⁰⁹ Ibid., s. XII, XIII.

²¹⁰ Przypomnił rolę średniowiecznych pieśni rycerskich, chociaż zauważył, że na Pomorzu szczególnie się one nie rozwinęły. Ibid., s. IX–X.

²¹¹ Pomorską kronikę napisaną w XVI w. przez Thomasa Kantzowa (1505–1542) uznał za najpiękniejsze dzieło tego typu w Niemczech, zob. *ibid.*, s. XI.

²¹² Zob. Christine TAUBER, *Das Ganze der Kunstgeschichte. Franz Kugler universalhistorische Handbücher*, [in:] *Die Vergangenheit der Weltgeschichte: universalhistorisches Denken in Berlin 1800–1933*, hrsg. v. Wolfgang HARDTWIG, Philip MÜLLER, Göttingen 2010, s. 100–101.

²¹³ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. XXI.

²¹⁴ Ibid., s. VI. Gdyby tak się stało, to opracowanie Kuglera byłoby pierwszym inwentarzem zabytków w Prusach. Pierwszy, wzorcowy inwentarz rejencji Kassel opublikowany został dopiero w 1870 r., zob. Heinrich von DEHN-ROTFELSER, Wilhelm LOTZ, *Die Baudenkmäler im Regierungsbezirk Cassel*, Cassel 1870.

²¹⁵ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. VI.

zwoliło mu zasygnalizować procesy mające znaczenie dla ich powstania i ukazać ich wzajemne analogie i powiązania.

Podejście Kuglera, planującego w przyszłości włączenie swego opracowania o sztuce pomorskiej w niemiecką całość, można porównać do sposobów uprawiania historii w Prusach tym czasie. Uprawiano ją dwutorowo: jako historię regionalną (*Landesgeschichte*), przede wszystkim przez lokalne towarzystwa historyczne, i jako historię powszechną (*allgemeine Geschichte*) na uniwersytetach²¹⁶. *Pommersche Kunstgeschichte* prezentuje nurt badań regionalnych, realizowanych przez akademika, który wskazywał potrzebę ich włączenia w szerszy kontekst. Proponował zastosowanie badań porównawczych ze sztuką regionów sąsiednich. Opisując pomorskie obiekty, często wskazywał odniesienia do dzieł europejskich, głównie niemieckich lub włoskich. Zaznaczał, że nie chodziło mu o bezpośrednie związki, bardziej o skojarzenia i dalsze podobieństwa.

Opracowania Kuglera stanowiły początek nowego etapu badań kształtującej się historii sztuki. Stosowane przez niego metody, nie tylko w *Pommersche Kunstgeschichte*, lecz także w *Handbuch der Geschichte der Malerei* (1837)²¹⁷ i *Handbuch der Kunstgeschichte* (1842), zapoczątkowały erę opracowań przedstawiających sztukę regionów. Jego zdaniem ich wyznacznikiem w mniejszym stopniu powinny być podziały geograficzno-topograficzne, a bardziej polityczno-geograficzne²¹⁸. We wstępie do *Handbuch der Kunstgeschichte* napisał, że „trudno jest oddzielić linią prowincje i okręgi”, iż nie można rygorystycznie wyznaczać granic regionów sztuki²¹⁹. Zastosowanie w omawianym opracowaniu ujęcia chronologicznego odpowiadało ogólnej koncepcji dziejów sztuki Kuglera. Zastosował je już wcześniej w przedstawieniu dziejów malarstwa w drugim tomie *Handbuch der Geschichte der Malerei*. Metodzie tej pozostał wierny w napisanym dwa lata po ukazaniu się *Pommersche Kunstgeschichte*

²¹⁶ M. SZUKAŁA, op.cit., s. 7–14, 28–29, 84–85. Wśród historyków pomorskich kładących nacisk na historię regionalną można wymienić znanego osobiście Kuglerowi Ludwiga Giesebrechta (1792–1873), Hermanna Heringa (1838–1920), Roberta Klempina (1816–1874), Johana Gottfrieda Ludwiga Kosegartena (1792–1860).

²¹⁷ F. Th. KUGLER, *Handbuch der Geschichte der Malerei in Italien seit Constantin dem Grossen*, Berlin 1837.

²¹⁸ F. WOLF, *Kunstgeschichte als Bild*, s. 31–67.

²¹⁹ Wolfgang CORTJAENS, *Modelllandschaft Rhein-Maas? Topographische und kulturpolitische Ordnungskriterien in der preußischen Kunstgeschichte des Vormärz: Karl Schnaase, Franz Kugler und Franz Mertens und die Konstruktion nationaler und regionaler „Schulen“*, [in:] *Historism and Cultural Identity in the Rhine Meuse Region. Tensions between Regionalism and Nationalism in the 19th Century*, hrsg. v. Wolfgang CORTJAENS, Jan DE MAEYER, Tom VERSCHAFFEL, Leuven 2008, s. 97–102. zob. Franz Theodor KUGLER, *Einleitung*, [in:] idem, *Handbuch der Kunstgeschichte*, s. XXII–XXIII.

opracowaniu pt. *Handbuch der Kunstgeschichte*, gdzie dzieła poszczególnych epok, przedstawiane kolejno, łączą się w „ogniwa jednego łańcucha”²²⁰.

Jak zauważył Falk Wolf, Kugler swoją wizję przyczynowości zmian w sztuce opierał na koncepcji „ducha”²²¹. Nie był on do końca tożsamy z duchem w ujęciu Georga Wilhelma Friedricha Hegla. Jego narodowe nacechowanie bliskie jest „duchowi ludu” z koncepcji Johanna Gottfrieda Herdera²²². W przypadku sztuki greckiej pisał on o jej greckim duchu, który miał charakter narodowy i estetyczny zarazem. W opracowaniu o sztuce Pomorza nie nazywa wprost miejscowego ducha, ale podkreśla germański charakter tej sztuki. Jej narodziny i rozwój łączy z napływem na Pomorze w XIII w. niemieckich osadników²²³.

Johannes Rößler, autor artykułu o Kuglerze, stwierdził, że ten ostatni w opracowaniach o architekturze zastosował model pokrewny modelowi gramatyki języka. W XIX w. mocno rozpowszechniony był topos sztuki pojmowanej jako język. W odniesieniu do architektury widać to w teorii Gottfrieda Sempera (1803–1879). W przypadku Kuglera mniej chodzi o funkcje semantyczne, bardziej o odniesienia do modelu rozwoju języków jako „potoku języków”, gdzie każde słowo ma swoje miejsce w systemie gramatycznym²²⁴. Podobnie jak słowa, każde dzieło ma swoje miejsce w zbiorze obiektów stworzonych na danym terytorium, w Europie i na świecie.

Kugler opisał głównie dzieła architektury: kościoły, klasztory, kaplice (około sto obiektów), bramy i mury miejskie (około 25 przykładów), zamki i ich ruiny (około 20). Skupienie się na sztuce średniowiecznej, bo czasom „germańskiego średniowiecza” poświęcił najwięcej miejsca, jest zrozumiałe z dwóch powodów. Wytwory tego czasu, szczególnie architektura, należą do najistotniejszych dla nakreślenia obrazu sztuki pomorskiej. Dlatego przedstawił najważniejsze zabytki tej epoki. Nie bez znaczenia jest również ogólne zainteresowanie średniowieczem w kulturze pierwszej połowy XIX w., w krajach niemieckich w szczególności. Wieki średnie postrzegano wszak jako okres świetności państw niemieckich. Średniowiecze ponownie odkryto i dowartościowano w epoce romantyzmu, w której wyrósł Kugler. Studia nad sztuką renesansową zaczęto uprawiać w połowie XIX w. Nie do przecenienia jest tu rola *Kultury odrodzenia we Włoszech* Jacoba Burckhardta, najbardziej znanego

²²⁰ Zob. Ryszard KASPEROWICZ, *Zweite, ideale Schöpfung. Sztuka w myśleniu historycznym Jacoba Burckhardta*, Lublin 2004, s. 46–47.

²²¹ F. WOLF, op.cit., s. 38–39.

²²² Ch. TAUBER, op.cit., s. 100–101.

²²³ F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. XII. Zob. Adam S. LABUDA, *Kolonizacja wschodnia i sztuka gotycka. Pojęcia i rzeczywistość*, Artium Questiones, nr 6: 1993, s. 47–48.

²²⁴ Johannes RÖßLER, *Franz Kugler als Architektursthistoriker*, [in:] *Franz Theodor Kugler. Deutscher Kunsthistoriker und Berliner Dichter*, hrsg. v. Michael ESPAGNE, Bénédicte SAVOY, Céline TRAUTMANN-WALLER, Berlin 2010, s. 140.

ucznia Kuglera. Wilhelm Lübke rozpoczął studia nad renesansem północnym: francuskim i niemieckim²²⁵. Sztukę baroku natomiast zaczęto powszechniej doceniać dopiero pod koniec XIX w.²²⁶

Na sposób postrzegania i przedstawiania sztuki przez Kuglera na pewno wpłynęło jego wykształcenie: filologa z jednej strony, absolwenta Akademii Budowlanej z drugiej. Rysunki, które wykonywał podczas wczesnych podróży, wskazują, że interesowała go architektura średniowieczna. Dokumentował przede wszystkim jej detal²²⁷. Z Bauakademie wyniósł skoncentrowanie się na systemie konstrukcyjnym budowli, który przecież jako całość składa się z części²²⁸. Mimo że książka o sztuce pomorskiej należy do wcześniejszych dzieł Kuglera, autor prezentuje w niej skonkretyzowaną postawę badawczą, której potem pozostał wierny. *Pommersche Kunstgeschichte* to pierwsze w historii opisanie sztuki jednego z krajów niemieckich. Opracowanie to poprzedziło wydawane w drugiej połowie XIX w. w Prusach, począwszy od lat siedemdziesiątych, a rozpowszechnione w latach dziewięćdziesiątych tego stulecia, inwentarze zabytków²²⁹.

Książka została dobrze oceniona przez zarówno współczesnych autorowi, jak i potomnych. W 1840 r. na łamach weimarskiego pisma o sztuce „Kunstblatt” (którego redaktorem był Ludwig von Schorn) ukazało się jej krótkie omówienie²³⁰. Pierwszy konserwator zabytków prowincji Pomorze Hugo Lemcke (1835–1925) w pierwszym sprawozdaniu Komisji do Badania i Ochrony Zabytków Sztuki przedstawił ją jako wyjątkowe i podstawowe opracowanie²³¹. Książka także dzisiaj, mimo rozwoju badań nad sztuką Pomorza, nie straciła na wartości. Dzieła wskazane przez autora, ich datowania, nakreślone ciągi stylistycznych zależności długo inspirowały kolejnych badaczy. W pracach poświęconych historii sztuki Pomorza Zachodniego jest cytowana do dzisiaj.

²²⁵ Wilhelm LÜBKE, *Geschichte der Renaissance Frankreichs*, Stuttgart 1868; idem, *Geschichte der deutschen Renaissance*, Bd. 1–2, Stuttgart 1873. Zob. Ch. TAUBER, op.cit., s. 96.

²²⁶ Jan BIAŁOSTOCKI, *Historia sztuki wśród nauk humanistycznych*, Wrocław 1980, s. 22; C. GURLITT, op.cit., passim.

²²⁷ J. RÖßLER, op.cit., s. 125, przyp. 5. Obserwację tę potwierdza analiza rysunków Kuglera do drugiego wydania *Pommersche Kunstgeschichte*, gdzie dominuje detal architektoniczny, por. F. Th. KUGLER, *Kleine Schriften*, passim.

²²⁸ J. RÖßLER, op.cit., s. 126.

²²⁹ Zob. Michael LISSOK, *Zur Geschichte der Denkmalinventarisierung in Pommern*, [in:] *Erfassen – Dokumentieren – Bewahren. Zur Denkmalinventarisierung in Mecklenburg und Vorpommern*, hrsg. v. Landesamt für Denkmalpflege Mecklenburg Vorpommern, Schwerin 1997, s. 9.

²³⁰ Kunstblatt, 17 XII 1840, Jg. 21, nr 101, s. 436.

²³¹ „Keine Provinz hat in unserem Vaterland so früh eine Geschichte seiner Denkmäler aufzuweisen gehabt, wie Pommern in Franz Kuglers Pommerscher Kunstgeschichte [...]”, zob. Hugo LEMCKE, *Die Organisation der Denkmalpflege in Pommern*, Baltische Studien, Jg. 45: 1895, s. 621.

Autor podjął bowiem próbę wyjaśnienia genezy i związków z plastyką niemiecką wielu obiektów sztuki pomorskiej, dokonując ich wstępnej klasyfikacji. Postawił tezy, które później potwierdzono: o znaczeniu dla rozwoju architektury sakralnej na Pomorzu pierwszych przykładów monumentalnej architektury ceglanej, kościoła pocysterskiego w Kołbaczu²³² i katedry w Kamieniu Pomorskim²³³, bądź o grupie budowli świeckich z okresu przejściowego z gotyku do renesansu z charakterystyczną dekoracją maswerkową elewacji i szczytów²³⁴. Czasami tezy te podważano, np. tę o naśladownictwie kościoła Grobu Świętego w Jerozolimie w pomorskich centralnych kaplicach poligonalnych²³⁵.

Podczas ustalania informacji o dziełach autor powoływał się na pisane źródła informacji i jeżeli takie były znane, korzystał z nich²³⁶. Najważniejsza była jednak dla niego empiria, analiza architektury oparta na własnym oglądzie. Podstawą późniejszego przedstawienia obiektów był ich opis i rysunkowe szkice wykonane w terenie. Należy pamiętać, że zbieranie materiału badawczego dla całego przedstawionego terenu trwało tylko dwa miesiące. Inne były wówczas możliwości przemieszczania się, część czasu trzeba odjąć na podróż. Mimo to udało się autorowi *Pommersche Kunstgeschichte* wyróżnić i opisać najważniejsze dzieła sztuki pomorskiej. Co najważniejsze – tym samym potwierdził, że sztuka pomorska istnieje.

²³² F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 11–20; Zygmunt ŚWIECHOWSKI, *Kościół cysterski w Kołbaczu*, [in:] *Sztuka Pomorza Zachodniego*, red. Zygmunt ŚWIECHOWSKI, Warszawa 1973, s. 21–44.

²³³ Szczęsny Skibiński zanotował: „Katedra w Kamieniu bardzo wcześniej stała się przedmiotem zainteresowania naukowej historii sztuki i to od razu jej wybitnego reprezentanta Franza Kuglera, który jeszcze przed połową XIX wieku poświęcił jej zaskakująco trafne uwagi w pracy «Pommersche Kunstgeschichte»”, zob. Szczęsny SKIBIŃSKI, *Katedra w Kamieniu Pomorskim*, Poznań 2002, s. 6–7.

²³⁴ Zob. F. Th. KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 150–151.

²³⁵ Zob. s. 103–106; także A. GRZYBKOWSKI, *Kaplice cmentarne*, s. 91–119.

²³⁶ Przykładowo w opisie i analizie kościoła św. Jakuba w Szczecinie Kugler przekazał informacje dotyczące chronologii budowli m.in. z kroniki, które zaczerpnął od innego badacza Böhmera, zob. F. Th. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 74; Paul FRIEDEBORN, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern. Sampt einem Memorial unnd Ausszuge [...] Geschichten, Handlungen und Vertraegen, welche sich von Zeit angenommenen Christenthumbs, [...] fuenff hundert Jahren, [...] begeben [...] auch ein General Beschreibung des gantzen Pommerlandes: fuerstliche Stammlini der Hertzogen von Pommern, und fuersten zu Ruegen, in 4. Taffeln abgetheilet [...]*, Stettin 1613. Z kolei w datowaniu kościoła Mariackiego w Trzebiatowie korzystał z danych zawartych w publikacji Ludwiga Wilhelma Brüggemanna, zob. Ludwig Wilhelm BRÜGGEMANN, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des. Königl. Preußischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, T. 2, Bd. 1, Stettin 1784, s. 377; F. Th. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte*, s. 70, 75–76.

BIBLIOGRAFIA

- Ahrens, Anna. *Der Pionier. Wie Louis Sachse in Berlin den Kunstmarkt erfand*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2017.
- Altenburg, Otto. "Aus Franz Kuglers Frühzeit." *Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde* 53/5 (1939): 103–109.
- "Aufforderung an die Bewohner Pommerns, die Hünengräber und andere Denkmale vorchristlicher Zeit betreffend." *Neue Pommersche Provinzial-Blätter* 1 (1826): 78–81.
- Bałus, Wojciech. "Manieryzm w sieci, czyli problem z normą klasyczną." In *Maniera – manieryzm – manieryczność: Materiały LX Ogólnopolskiej Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, edited by Jacek Friedrich, 11–25. Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 2012.
- "Bauten heidnischer und christlicher Zeit." *Vierter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Vorgelegt am 15. Junius 1829. Bericht des Stettiner Ausschusses*, *Neue Pommersche Provinzial-Blätter* 4 (1829): 199–233.
- Betthausen, Peter, Peter H. Feist and Christiane Fork. 'Franz Kugler.' *Metzler Kunsthistoriker Lexikon. 210 Porträts deutschsprachiger Autoren aus vier Jahrhunderten*. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2007.
- Białecki, Tadeusz, ed. *Encyklopedia Szczecina*, vol. 1: A–O. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński. Wydawnictwo Naukowe, 1999.
- Białostocki, Jan. *Historia sztuki wśród nauk humanistycznych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980.
- Bickendorf, Gabriele. "Die 'Berliner Schule': Carl Friedrich von Ruhmor (1785–1843), Gustav Waagen Friedrich (1794–1868), Karl Schnaase (1798–1875) und Franz Kugler (1808–1858)." In *Klassiker der Kunstgeschichte*, vol. 1: *Von Winckelmann bis Warburg*, edited by Ulrich Pfister, 46–61. München: Beck, 2007.
- Böhmer, Wilhelm. "Ueber das Alter der St. Petri-Kirche in Stettin." *Neue Pommersche Provinzial-Blätter* 1 (1826): 194–255.
- Buske, Norbert. *Der Wolgaster Totentanz*. Schwerin: Thmas Helms, 1998.
- Bülów von, Gottfried. "Franz Theodor Kugler." In *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 17, 307–315. Leipzig: Verlag von Duncker & Humboldt, 1883.
- Cortjaens, Wolfgang. "Modelllandschaft Rhein-Maas? Topographische und kulturpolitische Ordnungskriterien in der preußischen Kunstgeschichte des Vormärz: Karl Schnaase, Franz Kugler und Franz Mertens und die Konstruktion nationaler und regionaler 'Schulen.'" In *Historism and Cultural Identity in the Rhine Meuse Region. Tensions between Regionalism and Nationalism in the 19th Century*, edited by Wolfgang Cortjaens, Jan de Maeyer and Tom Verschaffel, 95–111. Leuven: Leuven University Press, 2008.
- Dehn-Rotfeller von, Heinrich and Wilhelm Lotz. *Die Baudenkmäler im Regierungsbezirk Cassel*. Cassel: Döll und Schäffer, 1870.
- Die Bau- und Kunstdenkmale in Mecklenburg-Vorpommern. Vorpommersche Küstenregion. Mit Stralsund, Greifswald, Rügen und Usedom*. Berlin: Landesamt für Denkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern, 1995.

- “Die Organisation der Denkmalpflege in Pommern.” *Baltische Studien* 45 (1895): 621–627.
- Dziurla, Henryk. “Architektura świecka na Pomorzu Zachodnim w XVI i XVII w.” In *Sztuka Pomorza Zachodniego*, edited by Zygmunt Świechowski, 225–232. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.
- Eberlein, Kurt Karl. “Franz Kugler (1808–1858).” In *Pommersche Lebensbilder*, vol. 1: *Pommern des 19. Und 20. Jahrhunderts*, edited by Adolf Hofmeister, Erich Randt and Martin Wehrmann, 123–140. Stettin: Saunier, 1934.
- “Erster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Vorgelegt am Stiftungstage des Vereins, den 15. Junius 1826. Bericht des Stettiner Ausschusses.” *Neue Pommersche Provinzial-Blätter* 1 (1826): 1–81.
- Fiorillo, Johann Dominik. *Geschichte der zeichnerischen Künste in Deutschland und der vereinigten Niederlanden*, vol. 4. Hannover: bei den Brüdern Hahn, 1820.
- “Funfzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde vorgetragen am 27sten Juni 1840.” *Baltische Studien* 7/2 (1840/1841): 123–158.
- Garberson, Eric. “Art history in the university: Toelken – Hotho – Kugler.” Accessed 25 March, 2019. <https://arthistoriography.files.wordpress.com/2011/12/garberson-toelken-kugler1.pdf>
- Giesebrecht, Ludwig. “Die älteste Kirche in Stettin.” *Pommersche Provinzial-Blätter für Stadt und Land* 6/3 (1825): 304–313.
- Grzybkowski, Andrzej. “Centralne kaplice gotyckie Pomorza Środkowego.” In *Sztuka Pomorza Zachodniego*, edited by Zygmunt Świechowski, 91–138. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.
- Grzybkowski, Andrzej. “Kaplice cmentarne w Darłowie, Koszalinie i Słupsku.” In *Między formą a znaczeniem. Studia z ikonografii architektury i rzeźby gotyckiej*, edited by Andrzej Grzybowski, 91–119. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1997.
- Gurlitt, Cornelius. “Geschichte des Barockstiles, des Rococo und des Klassicismus.” vol. 2, part 1: *Geschichte des Barockstiles, des Rococo und des Klassicismus in Belgien, Holland, Frankreich, England*. Stuttgart: Ebner & Seubert, 1888.
- Hubatsch, Walther, ed. *Grundriß zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1915–1945*, vol. 3: *Pommern bearbeitet von Dieter Stüttgen*. Marburg/Lahn: Johann-Gottfried-Herder-Institut, 1975.
- Jarzewicz, Jarosław. *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2019.
- Karge, Henrik. “Franz Kugler und Karl Schnaase – zwei Projekte zur Etablierung der ‘Allgemeinen Kunstgeschichte.’” In *Franz Theodor Kugler. Deutscher Kunsthistoriker und Berliner Dichter*, edited by Michael Espagne, Bénédicte Savoy and Céline Trautmann-Waller, 83–104. Berlin: Akademie Verlag, 2010.
- Karge, Henrik. “Projecting the future in German art historiography of the nineteenth century: Franz Kugler, Karl Schnaase, and Gottfried Semper.” *Journal of Art Historiography* 9 (2013): 1–26.
- Kasperowicz, Ryszard. “Wstęp.” In Jacob Burckhardt, *Wykłady o sztuce. Wybór*, translated by Ryszard Kasperowicz, s. 7–18. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2016.

- Kasperowicz, Ryszard. *Zweite, ideale Schöpfung. Sztuka w myśleniu historycznym Jacoba Burckhardta*. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski. Wydawnictwo, 2004.
- Koschnick, Leonore. "Franz Kugler (1808–1858) als Kunstkritiker und Kulturpolitiker." PhD diss., Freie Universität Berlin, 1985.
- Kroman, Krystyna. "Dzieje architektury zamku od schyłku średniowiecza po czasy współczesne." In *Zamek Księżycy w Szczecinie*, 81–111. Szczecin: Wydawnictwo Glob, 1992.
- Krzymuska-Fafius, Zofia. "Średniowieczna rzeźba Szczecina." In *Sztuka średniowieczna na Pomorzu. II seminarium naukowe Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Szczecin, październik 1989*, edited by Maria Glińska, Janina Kochanowska and Krystyna Kroman, 64–84. Szczecin: Agencja Wydawniczo-Reklamowa „Asekuracja – 3”, 1991.
- Kugler, Franz Th. *Handbuch der Geschichte der Malerei von Constantin dem Großen bis auf die neuere Zeit*. vol. 1–2. Berlin: bei Duncker und Humblot, 1837.
- Kugler, Franz Th. *Handbuch der Kunstgeschichte*. Stuttgart: Ebner & Seubert, 1842.
- Kugler, Franz Th. *Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte*, vol. 1. Stuttgart: Ebner & Seubert, 1853.
- Kugler, Franz Th. *Pommersche Kunstgeschichte*, Stettin: Die Gessellschaft für pommersche Geschichte und Alterthumskunde, 1840.
- Kugler, Franz Th. "Pommersche Kunstgeschichte nach den erhaltenen Monumenten dargestellt." *Baltische Studien* 8/1 (1840): 1–266.
- "Kugler, Franz." Accessed November 5, 2020. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz46862.html#ndbcontent>
- Labuda, Adam S. "Kolonizacja wschodnia i sztuka gotycka. Pojęcia i rzeczywistość." *Artium Questiones* 6 (1993): 47–48.
- Lemcke, Hugo. "Die Organisation der Denkmalpflege in Pommern." *Baltische Studien* 45 (1895): 621–634.
- Lissok, Michel. "Zur Geschichte der Denkmalinventarisierung in Pommern." In *Erfassen – Dokumentieren – Bewahren. Zur Denkmalinventarisierung in Mecklenburg und Vorpommern (Begleitheft zur Ausstellung)*, edited by Horst Ende, 8–17. Schwerin: Das Landesamt, 1997.
- Löhneysen von, Wolfgang F. "Kugler, Franz." In *Neue Deutsche Biographie*, vol. 13. Berlin: Duncker und Humblot, 1982.
- Lübke, Wilhelm. *Denkmäler der Kunst zur Übersicht ihres Entwicklungs-Ganges von den ersten künstlerischen Versuchen bis zu den Standpunkten der Gegenwart*, vol. 1–4. Stuttgart: Ebner & Seubert, 1851–1856.
- Lübke, Wilhelm. *Geschichte der deutschen Renaissance*, vol. 2. Stuttgart: Ebner & Seubert, 1873.
- Lübke, Wilhelm. *Geschichte der Renaissance Frankreichs*. Stuttgart: Ebner & Seubert, 1868.
- Majewski, Marcin. *Ludwisarstwo stargardzkie XV–XVII wieku*. Stargard: Muzeum Stargard, 2005.
- Meyer, Carl F. *Die Lubinische Karte. Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Stettin 1883–1885*. Stettin: Saunier, 1885.

- “Neunzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde für das Jahr 1843/4, 1. Bericht des Stettiner Ausschusses.” *Baltische Studien* 10/1 (1844): 179–226.
- Ober, Marek. “Pomorze Przednie–Pomorze Tyłne–Nowa Marchia. Problem różnic w fizjonomii krajobrazu kulturowego.” In *Terra Transoderana. Sztuka Pomorza Zachodniego i dawnej Nowej Marchii w średniowieczu, Materiały z Seminarium Naukowego poświęconego jubileuszowi 50-lecia pracy w muzealnictwie szczecińskim Zofii Krzymuskiej-Fafius, 7–8 czerwca 2002*, edited by Maria Glińska, Krystyna Kroman and Rafał Makała, 41–52. Szczecin: SHS, 2004.
- Ochendowska-Grzelak, Barbara. “Restauracja kościoła Mariackiego w Stargardzie (1902–1911) na tle europejskiej teorii konserwatorskiej końca XIX i początków XX w.” *Stargardia. Rocznik Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza oraz regionu nadbałtyckiego* 1 (2001): 165–181.
- Płoszczyńska, Małgorzata Elżbieta. “Franz Theodor Kugler (1808–1858). Historyk sztuki.” *Kronika Szczecina* 26 (2007): 171–179.
- Puttrich, Ludwig. *Denkmale der Baukunst des Mittelalters in Sachsen*, vol. 1: *Abtheilung. Das Königreich Sachsen, das Großherzogthum und die Herzogthümer Ernestinischer Linie, nebst Anhalt, Schwarzburg, Reuss*. Leipzig: bei F. A. Brockhaus, 1836–1843.
- Radacki, Zbigniew. “Poszukiwanie kryteriów działalności twórczej Henryka Brunsberga ze Szczecina.” *Materiały Zachodniopomorskie. Nowa Seria* 4/5 (2007/2008), part 2: *Historia sztuki*: 5–57.
- Restorff von, Friedrich. *Topographische Beschreibung der Provinz Pommern mit einer statistischen Uebersicht*. Berlin, Stettin: [s.n.], 1827.
- Rodzińska-Chorąży, Teresa. *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009.
- Romberg, Johannes Andreas, Friedrich Faber and Lorenz Clasen, eds. *Conversation-Lexicon für bildende Kunst*. Leipzig: Romberg, 1843–1857.
- Rößler, Johannes. “Franz Kugler als Architekturhistoriker.” In *Franz Theodor Kugler. Deutscher Kunsthistoriker und Berliner Dichter*, edited by Michel Espagne, Bénédicte Savoy and Céline Trautmann-Waller, 123–136. Berlin: Akademie Verlag, 2012.
- Schnaase, Karl. *Geschichte der bildenden Künste*, vol. 1–7. Düsseldorf: Buddeus, 1843–1864.
- “Sechster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde [vom 15. Juni 1830 bis dahin 1831].” *Baltische Studien* 2/1 (1833/1834): 177–225.
- Sherman, John. *Manieryzm*. Translated by Maria Skibniewska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- “Siebenter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde über das Jahr vom 15ten Juni 1831 bis dahin 1832.” *Baltische Studien* 3/2 (1835/36): 177–225.
- “Siebzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde, vorgetragen am 18. Juni 1842. Bericht des Stettiner Ausschusses.” *Baltische Studien* 9/1 (1842/43): 247–273.

- Skibiński, Szczepny. *Katedra w Kamieniu Pomorskim*. Poznań: Patria Polonorum Księgarnia Św. Wojciecha, 2002.
- Stępiński, Włodzimierz. "Szczecin w latach 1806–1870 na drodze do kapitalizmu." In *Dzieje Szczecina*, vol. 3: *Dzieje Szczecina 1806–1945*, edited by Gerard Labuda, Bogdan Wachowiak and Bogdan Franckiewicz, 9–278. Szczecin: Wydawnictwo 13 Muz, 1994.
- Szukała, Maciej. *Powstanie i działalność Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie w latach 1824–1918*. Szczecin: Wydawnictwo Archiwum Państwowe-go „Dokument”, 2000.
- Świechowski, Zygmunt. "Kościół cysterski w Kołbaczu." In *Sztuka Pomorza Zachodniego*, edited by Zygmunt Świechowski, 21–44. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.
- Tauber, Christine. "Das Ganze der Kunstgeschichte. Franz Kugler universalhistorische Handbücher." In *Die Vergangenheit der Weltgeschichte: universalhistorisches Denken in Berlin 1800–1933*, edited by Wolfgang Hardtwig and Philip Müller, 90–121. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010.
- "Ueber das Alter der St. Petri-Kirche in Stettin." *Neue Pommersche Provinzial-Blätter* 1 (1826): 194–255.
- "Vierzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde vorgetragen am 22sten Juni 1839." *Baltische Studien* 7/1 (1840/41): 218–292.
- Waagen, Gustav Friedrich. *Handbuch Geschichte der Malerei*, vol. 2. Stuttgart: Ebner & Seubert Weimar Universitätsbibliothek, 1862.
- Wächter, Joachim. "Die Bildung des Regierungsbezirks Stralsund 1815–1818." *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch* 10 (1972–1973): 127–139.
- Waetzold, Wilhelm. *Deutsche Kunsthistoriker*, vol. 2: *Von Passavant bis Justi*. Berlin: Wissenschaftsverlag Spiess, 1986.
- Wehrmann, Martin. *Geschichte der Stadt Stettin*. Stettin: [s.n.], 1911.
- Westphal, Carl. "Ein Stettiner Familienalbum." *Baltische Studien. Neue Folge* 56 (1970): 79–83.
- Wolf, Falk. "Kunstgeschichte als Bild Medien und wissenschaftstheoretische Positionen der Kunstgeschichte im 19 Jahrhundert." PhD diss., Universität Basel, 2017. Accessed November 15, 2020. https://edoc.unibas.ch/56403/1/FalkWolf_KunstgeschichteAlsBild_2017.pdf
- "Zehnter und Eilfter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde über die beiden Jahre vom 15. Juni 1834 bis dahin 1836." *Baltische Studien* 4/1 (1837): 180–201.
- "Zwanzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde." *Baltische Studien* 11/1 (1845): 93–146.
- "Zweiter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Vorgelegt am 15. Junius 1827. Bericht des Stettiner Ausschusses." *Neue Pommersche Provinzial-Blätter* 2 (1827): 259–260.
- Żurawska, Teresa. "Ambona z Radacza, czyli rzecz o karetach Jana Sobieskiego." *Biuletyn Historii Sztuki* 43/3 (1983): 255–270.